

Mehdi Radjabalipour, "Mehdi Radjabalipour, "Mistakes in the Calendaric Calculations of *Sabifat al-Irshad*," *Iran Nameh*, 30:4 (Winter 2016), 206-238." *Iran Nameh*, 30:4 (Winter 2015), 206-237.

اشتباهات گاه‌شمار قمری صحیفه‌الارشاد

مه‌دی رجبعلی پور

استاد دانشگاه آزاد واحد کرمان و عضو پیوسته فرهنگستان علوم

گرامیداشت نودمین زادروز قمری استاد باستانی پاریزی

مقدمه

انگیزه تحقیق حاضر کنجکاوی درباره علت تفاوت روایت‌های محمد مؤمن، مؤلف صحیفه‌الارشاد^۱ و محمدخلیل مرعشی صفوی، مؤلف مجمع‌التواریخ^۲ در خصوص سال قتل گرگین‌خان گرجی (شاهنوازخان)، حاکم کرمان و قندهار و گرجستان و هم‌زمان سپهسالار شاه‌سلطان حسین صفوی، است. تکرار این تفاوت در خصوص قتل کیخسروخان، برادرزاده و جانشین گرگین‌خان نویسنده را مصمم کرد تا با استفاده از نرم‌افزارهای رایج رایانه‌ای در صحت و سقم این تاریخ‌ها کنکاش کند. مهم‌ترین سرنخ‌های ما در این تحقیق اطلاعات اضافی همراه با این تاریخ‌ها از قبیل "نوروز"، "نام‌های ترکی سال‌ها" و مشخصات مستقل از دور فلکی یعنی "شنبه" و "یکشنبه" و مانند اینها بوده است. تعیین عُرّه ماه با نرم‌افزار رایانه‌ای ما، همچون همه تقویم‌های

مه‌دی رجبعلی پور (دانش‌آموخته دکتری ریاضیات دانشگاه تورنتو، ۱۹۷۳)، استاد دانشگاه‌های دالھوسی کانادا و نیز مازندران، کرمان و دانشگاه آزاد کرمان بوده است. در سال ۱۳۸۰، چهره ماندگار عرصه ریاضیات شناخته شد. هم‌اکنون عضو پیوسته فرهنگستان علوم جمهوری اسلامی ایران است. علاوه بر نوشتن آثار علمی فراوان در حوزه ریاضیات، در فعالیت‌های فرهنگی متعددی شرکت داشته است و در کنار ریاضیات، به تاریخ ریاضیات و تاریخ کرمان نیز پرداخته است.

Mehdi Radjabalipour <mradjabalipour@gmail.com>

^۱ ملامحمد مؤمن کرمانی، صحیفه‌الارشاد، تصحیح و عباس اقبال آشتیانی (تهران: انتشارات سنائی، ۱۳۶۲).
^۲ http://www.fourmilab.ch/documents/calendar/ نشرعلم، ۱۳۸۴.

ISSN 0892-4147-print/ISSN 2159-421X online/2015/30.4/206-237

کشورهای اسلامی در خاورمیانه، بر رویت ماه استوار است که حداکثر ۴۸ ساعت بعد از مقارنه ماه و خورشید رخ می‌دهد. این نرم‌افزار را مؤسسه معتبر نجومی فورمی لب به‌رایگان در اختیار عموم گذاشته است.^۳ گرچه لحظه مقارنه (هم‌راستایی زمین و ماه و خورشید) همانند لحظه تحویل سال ایرانی (نقطه اعتدال بهاری) در همه نقاط دنیا یکسان است، ولی رویت ماه که چندین ساعت بعد از مقارنه صورت می‌گیرد، در نقاط گوناگون دنیا به علت وابستگی به عوامل متغیری همچون "لحظه غروب خورشید"، "شرایط جوی" و "موانع طبیعی" یکسان نیست. نرم‌افزار فورمی لب، که از این پس آن را "برابریاب" می‌نامیم، از رویت شرعی هلال ماه نمی‌تواند استفاده کند و متأسفانه از قاعده ساده و مترقیانه‌ای که ایرانیان برای تعیین بلانزاع روز اول فروردین به کار می‌برند هم نمی‌تواند پیروی کند. در عوض، شیوه تقویم گریگوری را در تعیین گاه‌شمار قمری تقلید می‌کند، یعنی همه ماه‌های محرم را ۳۰ روزه و بقیه ماه‌های سال را یکی در میان ۲۹ روزه و ۳۰ روزه می‌گیرد و با قاعده معینی برخی از سال‌ها را کبیسه می‌کند. فورمی لب ذیحجه سال کبیسه را ۳۰ روز می‌گیرد. در هر حال، قاعده کورکورانه فورمی لب موجب اختلافی (حداکثر) یک روزه بین نتیجه‌های برابریاب و تقویم رسمی جمهوری اسلامی ایران و همچنین تقویم‌های عصر صفویه پدید آورده است. البته با توجه به شرقی بودن دو منطقه اخیر، انتظار می‌رود غره نظری فورمی لب که برای مرکز عالم اسلامی تنظیم شده است، زودتر از غره عینی رخ دهد. با این همه، در شرایطی بسیار نادر، خلاف این انتظار رخ می‌دهد و غره عینی زودتر از غره نظری اتفاق می‌افتد. چنان که حدس زده‌اید، کار برابریاب یافتن مشخصات یک روز معین در تقویم‌های متفاوت است و چون روز هفته را نیز تعیین می‌کند، اگر اختلافی بیش از یک روز با تاریخ اعلام شده پیدا کرد، باید به اشتباه بودن تاریخ آن روایت حکم داد.

برای مثال، اگر اول شعبان ۱۴۳۴ را به خورد برابریاب فورمی لب بدهید، نتیجه آن دوشنبه ۲۰ خرداد ۱۳۹۲ خواهد بود که با تقویم رایج کاملاً مطابقت می‌کند. حال اگر اول رجب ۱۴۳۴ را به خوردش بدهید، نتیجه‌اش شنبه ۲۱ اردیبهشت ۱۳۹۲ خواهد شد، در حالی که در تقویم رسمی ایران، ۲۱ اردیبهشت ۱۳۹۲ خورشیدی یکشنبه است. بالاخره اگر اول صفر ۱۴۳۵ را به خورد برابریاب مزبور بدهید، حاصل آن پنجشنبه ۱۴ آذر ۱۳۹۲ خواهد شد، ولی در تقویم ایرانی، ۱۴ آذر ۱۳۹۲ خورشیدی چهارشنبه است. پدیده سوم که دوبار در تقویم سال ۱۳۹۰ و دوبار در تقویم سال ۱۳۹۲ اتفاق افتاده، در سال ۱۳۹۱ اصلاً اتفاق نیفتاده است. در جدول ۱ آماری از این پس‌وپیشی‌ها در ۳۸

^۳<http://www.fourmilab.ch/documents/calendar/>

ماه قمری از اول فروردین ۱۳۹۰ تا آخر فروردین ۱۳۹۳ آمده و علل پس افتادن تقویم برابریاب از تقویم رسمی ایران نیز بررسی شده است.

جدول ۱. وضعیت غره‌های برابریاب فورمی لب نسبت به غره‌های تقویم رسمی (از غره جمادی‌الاول ۱۴۳۲ تا غره جمادی‌الثانی ۱۴۳۵)				
وضعیت	هم‌زمان	یک روز زودتر	یک روز دیرتر	جمع
تعداد	۲۱	۱۲	۵	۳۸
درصد	۵۵	۳۲	۱۳	۱۰۰

چنان که گفتیم، انتظار نمی‌رفت غره‌های نظری فورمی لب که برای مرکز عالم اسلامی تنظیم شده‌اند دیرتر از غره‌های تقویم رسمی ایران باشند. ۲ مورد از ۵ موردی که خلاف انتظار ما رخ داده‌اند مربوط به دی و اسفند ۱۳۹۰ هستند و سه مورد دیگر به ماه‌های آذر و بهمن ۱۳۹۲ و فروردین ۱۳۹۳ مربوط‌اند. برای کنجکاوی، ۳ مورد آخر را به دقت بررسی می‌کنیم.

مقایسه مربوط به غره صفر ۱۴۳۵ در ساعت ۳ و ۵۱ دقیقه به افق تهران در روز سه‌شنبه ۱۲ آذر ۱۳۹۲ برابر با ۲۹ محرم ۱۴۳۵ اتفاق می‌افتد. برابریاب فورمی لب، طبق ضابطه کورکورانه‌اش، چهارشنبه را سی‌ام ماه محرم و پنجشنبه را غره صفر می‌گیرد. زاویه ظاهری خورشید و ماه در غروب سه‌شنبه برابر ۷ درجه و ۱۴ دقیقه است که برای رویت ماه بسیار بحرانی است. گرچه منجم ایرانی می‌توانست یک روز صبر کند و رویت هلال ماه را روز چهارشنبه و در نتیجه غره را پنجشنبه اعلام کند، اما زاویه ظاهری ۲۱ درجه و ۲ دقیقه بین ماه و خورشید در غروب چهارشنبه آن قدر چشمگیر است که عوام ظاهربین نمی‌توانند آن را به منزله هلال ماه نو بپذیرند. بنابراین، منجم روز چهارشنبه را غره صفر اعلام می‌کند و چون حساسیت ماه‌های رمضان و شوال وجود ندارد، کسی هم متعرض موضوع نمی‌شود.

در دومین نمونه، مقارنه در ساعت یک و ۷ دقیقه صبح جمعه ۱۱ بهمن ۱۳۹۲، برابر با ۲۹ ربیع‌الاول ۱۴۳۵، رخ می‌دهد و غروب آن روز، زاویه ظاهری ماه و خورشید برابر با ۹ درجه و ۴۲ دقیقه است. منجم ایرانی احتمال رویت داده و شنبه را اول ربیع‌الثانی اعلام می‌کند. اما نرم‌افزار رایانه‌ای، بنا به ضابطه کورکورانه خود، مجبور است ربیع‌الاول را ۳۰ روزه بگیرد و لذا یکشنبه را اول ربیع‌الثانی نشان می‌دهد. دو تقویم در اول جمادی‌الاول به هم می‌رسند، ولی در اول جمادی‌الثانی با هم اختلاف پیدا می‌کنند؛

برابریاب فورمی لب غره را عقب می‌اندازد. در هر حال، این تفاوت‌ها هیچ‌گاه از ۱ روز زودتر یا دیرتر تجاوز نمی‌کنند و ما این مشاهدات را به مثابه اصلی محوری می‌پذیریم.

اصل: اختلاف مثبت یا منفی بین روزهای هفته غره نظری برابریاب فورمی لب و مشاهدات عینی حداکثر یک روز است؛ یعنی اگر مثلاً فورمی لب اول ذیحجه ۱۲۶۸ قمری را با روز پنجشنبه مطابقت دهد، ناظر عینی همان تاریخ را در یکی از روزهای چهارشنبه، پنجشنبه یا جمعه شاهد بوده است.

نتیجه اصل فوق این است که اگر تاریخ ثبت‌شده‌ای در یکی از کتاب‌های تاریخی دوره اسلامی با اصل فوق در تضاد بود، لاقلاً جزئی از آن تاریخ غلط است. به هر حال، عکس این موضوع صحیح نیست. مثلاً تاریخ‌های قمری شنبه ۱۰۸۴/۴/۱۵ و دوشنبه ۱۰۸۴/۴/۲۳ از جدول ۵ به ترتیب با تاریخ‌های خورشیدی یکشنبه ۱۰۵۲/۵/۹ و دوشنبه ۱۰۵۲/۵/۱۷ برابر شده‌اند که هر دو با اصل فوق سازگاری دارند، ولی لاقلاً یکی از این دو تاریخ بی‌شک غلط است، زیرا از پانزدهم تا بیست‌وسوم هر ماه ۸ روز فاصله است که نمی‌تواند فاصله بین شنبه و دوشنبه باشد. جدول زیر پراکندگی سالانه تفاوت غره‌های نظری برابریاب فورمی لب و غره‌های پیش‌بینی‌شده منجمان ایرانی را در سه سال خورشیدی ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۲ نشان می‌دهد و دیده می‌شود که هیچ نظم خاصی بر آنها مترتب نیست.

جدول ۲. پراکندگی تفاوت غره‌های برابریاب با غره‌های تقویم رسمی در سال‌های ۱۳۹۰، ۱۳۹۱ و ۱۳۹۲ خورشیدی				
سال خورشیدی	هم‌زمان	یک روز زودتر	یک روز دیرتر	جمع
۱۳۹۰	۸	۲	۲	۱۲
۱۳۹۱	۹	۴	۰	۱۳
۱۳۹۲	۵	۵	۲	۱۲
جمع	۲۲	۱۱	۴	۳۷

در پایان این مقدمه، به دو نکته یکی در خصوص دقت تقویم ایرانی و دیگری در زمینه انواع خطاهای مورد بحث این مقاله اشاره‌ای می‌کنیم. خطای برابریاب در خصوص تقویم ایرانی کاملاً ناچیز است و بستگی به دقت نرم‌افزار در تخمین طول سال خورشیدی دارد. اگر طول رایج سال را ۳۶۵ روز و ۲۴۲۱۹۸۷۸ صدمیلیونیم روز بگیریم، آنگاه در هر صد میلیون سال یک روز اشتباه می‌شود. به همین سبب، تقویم ایرانی را بدون

هیچ دغدغهای مبنای کار قرار می‌دهیم و مطمئنیم که مؤسسه فورمی لب طول سال را دقیق‌تر حساب کرده است.

در خصوص خطاهای گوناگونی که ممکن است در ثبت تاریخ‌های صحیفه‌الارشاد یا کتاب‌های دیگر پیش آمده باشد، چهار نوع اصلی خطا را تشخیص می‌دهیم. نوع اول همان حداکثر یک روز اختلاف بین رویت عینی و رویت کورکورانه^۱ برابریاب فورمی لب است که ما از آن چشم می‌پوشیم. نوع دوم خطای منجم در تعیین تحویل سال نو خورشیدی است که ناشی از کمبودهای ابزاری و تخصصی او است. ما تا یک روز زودتر و سه روز دیرتر از چنین خطایی در محاسبه نوروز چشم می‌پوشیم و اعتبار تاریخ را به پرسش نمی‌گیریم. گاهی اوقات ممکن است تأخیر مصلحتی در مراسم سلام نوروزی مؤلف را در ثبت تحویل سال نو به اشتباه انداخته باشد و گاه هم ممکن است این اختلاف جزئی ناشی از فقدان سند کتبی بوده باشد که مؤلف کتاب را به قیاس با نوروز سال قبل و محاسبات سرانگشتی و بدتر از همه، غفلت از کبیسه‌ها ناگزیر کرده است. نوع سوم خطایی است که از جابه‌جا شدن جزوه‌دان‌ها ناشی می‌شود. گاه ممکن است همه وقایع یک سال در جزوه‌دان سال دیگر بایگانی شده باشد. بالاخره، نوع چهارم خطا که با نام عمومی لغزش قلم از آن یاد می‌کنیم، ناشی از خطاهای چشم و گوش و قلم مؤلف در هنگام انتقال اطلاعات از سندی به سند دیگر است.

تقویم تذکره صفویه کرمان

برای امتحان بیشتر نرم‌افزار خود، همه تاریخ‌های ثبت‌شده در تذکره صفویه را، که در اصل محوری ما صدق می‌کنند، استخراج کرده و آمارشان را در جدول ۳ آورده‌ایم.^۴ تاریخ‌های مزبور به دوره شاه‌عباس دوم و پسرش شاه‌سلیمان صفوی مربوط‌اند. یادآور می‌شویم که منظور از اصل محوری این است که روز هفته ثبت‌شده برای یک تاریخ قمری حداکثر یک روز با نتیجه برابریاب فورمی لب تفاوت دارد. نمونه‌هایی از کتاب مزبور که از اصل محوری پیروی نمی‌کردند و در نتیجه به عقیده ما اشتباه بودند، به تفکیک در جدول ۶ ثبت شده‌اند تا بعداً درباره آنها بحث شود. سه نکته را در خصوص جدول ۳ باید یاد آور شد: ۱. نمونه‌های جدول ۳ لازم نیست غره‌های ماه‌های قمری باشند، زیرا تذکره صفویه فقط تاریخ وقایع مهم را ثبت کرده‌است و نه غره و سلخ ماه‌ها را؛ ۲. اگر بین دو تاریخ ثبت‌شده در تذکره صفویه، هیچ سلخ یا غره یا مقارنه‌ای اتفاق نیفتاده باشد، فقط

^۴ میرمحمدسعید مشیزی، تذکره صفویه کرمان، تصحیح و تحشیه محمدابراهیم باستانی پاریزی (تهران: نشر علم، ۱۳۶۹).

یکی از آن دو را در آمارمان آورده‌ایم تا طبیعت تصادفی بودن آمارها و استقلال داده‌ها حفظ شود و وهنی بر استدلال ما وارد نشود؛^۳ منظور مؤلف تذکره از “شب شنبه” و “شب یکشنبه” و غیره باید به ترتیب “جمعه” و “شنبه” و غیره به مفهوم امروزی باشد. این موضوع با مقایسه برخی از تاریخ‌های دیگری که در همان ماه و سال قمری در تذکره صفویه آمده است، تا حدودی تأیید می‌شود.^۵ همچنین، آمار پراکندگی این تفاوت‌ها بر حسب سال‌های خورشیدی در جدول ۴ آمده است.

جدول ۳. آمار تفاوت‌های برابریاب با تاریخ‌های مقبول تذکره صفویه				
وضعیت	هم‌زمان	یک روز زودتر	یک روز دیرتر	جمع
تعداد	۴۱	۱۵	۲	۵۸
درصد	۷۱	۲۶	۳	۱۰۰

جدول ۴. آمار تفصیلی جدول ۳				
سال خورشیدی	هم‌زمان	یک روز زودتر	یک روز دیرتر	جمع
۱۰۰۷	۲	۰	۰	۲
۱۰۴۵	۰	۱	۰	۱
۱۰۴۸	۱	۱	۰	۲
۱۰۴۹	۰	۱	۰	۱
۱۰۵۲	۵	۱	۰	۶
۱۰۵۳	۱	۱	۰	۲
۱۰۵۵	۰	۱	۰	۱
۱۰۵۶	۱	۰	۱	۲
۱۰۵۷	۰	۱	۰	۱
۱۰۵۸	۲	۱	۰	۳
۱۰۵۹	۲	۰	۰	۲
۱۰۶۰	۲	۰	۰	۲
۱۰۶۱	۲	۳	۰	۵
۱۰۶۲	۲	۱	۰	۳

^۵ زمانی که کودک بوم، کرمانی‌ها تمام روز پنجشنبه را شب جمعه می‌نامیدند، ولی از سایر روزها چیزی نشنیده‌ام.

۲	۰	۰	۲	۱۰۶۳
۱	۰	۰	۱	۱۰۶۴
۱	۰	۰	۱	۱۰۶۵
۱	۰	۰	۱	۱۰۶۶
۴	۰	۰	۳	۱۰۶۷
۴	۱	۰	۴	۱۰۶۸
۲	۰	۰	۲	۱۰۶۹
۵	۰	۰	۵	۱۰۷۰
۵	۰	۳	۲	۱۰۷۱
۵۸	۲	۱۵	۴۱	جمع

تاریخ‌های نامقبول تذکره صفویه کرمان

در زمان مغولان و بخش عمده سلسله صفویه، سال‌های خورشیدی را با نام ترکی آنها یاد می‌کردند که در جدول ۵ فهرست شده‌اند. این جدول برای سال‌های خورشیدی ۱۰۰۳ تا ۱۱۰۰ تنظیم شده و دوره شاه‌عباس دوم تا پایان دودمان صفویه را کاملاً در بر می‌گیرد.

جدول ۵. نام‌های ترکی سال‌های خورشیدی												
نیل	سیچقان	اود	بارس	توشقان	لوی	ئیلان	یونت	قوی	پیچی	تخافوی	ایت	تنگوز
سال	موش	گاو	پلنگ	خرگوش	نهنگ	مار	اسب	گوسفند	میمون	مرغ	سگ	خوک
۱۰۰۳	۱۰۰۴	۱۰۰۵	۱۰۰۶	۱۰۰۷	۱۰۰۸	۱۰۰۹	۱۰۱۰	۱۰۱۱	۱۰۱۲	۱۰۱۳	۱۰۱۴	
۱۰۱۵	۱۰۱۶	۱۰۱۷	۱۰۱۸	۱۰۱۹	۱۰۲۰	۱۰۲۱	۱۰۲۲	۱۰۲۳	۱۰۲۴	۱۰۲۵	۱۰۲۶	
۱۰۲۷	۱۰۲۸	۱۰۲۹	۱۰۳۰	۱۰۳۱	۱۰۳۲	۱۰۳۳	۱۰۳۴	۱۰۳۵	۱۰۳۶	۱۰۳۷	۱۰۳۸	
۱۰۳۹	۱۰۴۰	۱۰۴۱	۱۰۴۲	۱۰۴۳	۱۰۴۴	۱۰۴۵	۱۰۴۶	۱۰۴۷	۱۰۴۸	۱۰۴۹	۱۰۵۰	
۱۰۵۱	۱۰۵۲	۱۰۵۳	۱۰۵۴	۱۰۵۵	۱۰۵۶	۱۰۵۷	۱۰۵۸	۱۰۵۹	۱۰۶۰	۱۰۶۱	۱۰۶۲	
۱۰۶۳	۱۰۶۴	۱۰۶۵	۱۰۶۶	۱۰۶۷	۱۰۶۸	۱۰۶۹	۱۰۷۰	۱۰۷۱	۱۰۷۲	۱۰۷۳	۱۰۷۴	
۱۰۷۵	۱۰۷۶	۱۰۷۷	۱۰۷۸	۱۰۷۹	۱۰۸۰	۱۰۸۱	۱۰۸۲	۱۰۸۳	۱۰۸۴	۱۰۸۵	۱۰۸۶	
۱۰۸۷	۱۰۸۸	۱۰۸۹	۱۰۹۰	۱۰۹۱	۱۰۹۲	۱۰۹۳	۱۰۹۴	۱۰۹۵	۱۰۹۶	۱۰۹۷	۱۰۹۸	
۱۰۹۹	۱۱۰۰	۱۱۰۱	۱۱۰۲	۱۱۰۳	۱۱۰۴	۱۱۰۵	۱۱۰۶	۱۱۰۷	۱۱۰۸	۱۱۰۹	۱۱۱۰	

چنان که گفتیم، جدول ۶ حاوی همه تاریخ‌هایی از تذکره صفویه است که به نظر ما غلطاند. در ستون اول جدول ۶، شماره صفحاتی آمده است که تاریخ غلط در تذکره صفویه قید شده است. در سه ستون بعدی، نظر اصلاحی خود را آورده‌ایم و برای صرفه‌جویی در عرض جدول، ممیزهای مرسوم در تاریخ را حذف کرده‌ایم. به این ترتیب، در سطر مربوط به صفحه ۲۸۷، عدد ۱۰۳۷۰۷۲۱ به معنای ۲۱ مهر ۱۰۳۷ خورشیدی و عدد ۱۰۶۹۰۱۱۵ به معنای ۱۵ محرم ۱۰۶۹ قمری است. ستون آخر حاوی اطلاعاتی است که از تذکره صفویه اقتباس کرده‌ایم و به شماره‌های (۱)، (۲) و مانند اینها ختم شده‌اند. توجیهاات خود را به ترتیب همین شماره‌ها در زیر جدول عرضه کرده‌ایم.

جدول ۶. تاریخ‌های قمری تذکره صفویه، ناسازگار با برابریاب فورمیلب				
تاریخ قمری ثبت‌شده در تذکره صفویه	تقویم تصحیح‌شده			تذکره
	روز هفته	تقویم قمری	تقویم خورشیدی	
یکشنبه ۱۰۷۰/۱/۱۵، (۱)	یکشنبه	۱۰۶۹/۱/۱۵	۱۰۳۷۰۷۲۱	۲۸۷
چهارشنبه ۱۰۸۴/۴/۹، (۲)	دوشنبه	۱۰۸۴/۴/۹	۱۰۵۲۰۵۰۳	۴۰۸
شنبه ۱۰۸۴/۴/۱۵، (۲)	یکشنبه	۱۰۸۴/۴/۱۵	۱۰۵۲۰۵۰۹	۴۰۸
دوشنبه ۱۰۸۴/۴/۲۳، (۲)	دوشنبه	۱۰۸۴/۴/۲۳	۱۰۵۲۰۵۱۷	۴۰۹
یکشنبه ۱۰۸۵/۱/۲۱، (۳)	جمعه	۱۰۸۵/۱/۲۱	۱۰۵۳۰۲۰۸	۴۱۸
سه‌شنبه ۱۰۸۷/۱/۵، نوروز لوئیل، (۴)	جمعه	۱۰۸۷/۱/۵	۱۰۵۵۰۱۰۱	۴۴۱
پنجشنبه ۱۰۹۱/۸/۲۰، (۵)	پنجشنبه	۱۰۹۲/۸/۲۰	۱۰۶۰۰۶۱۴	۴۸۱
چهارشنبه ۱۰۹۲/۹/۱۵، (۶)	پنجشنبه	۱۰۹۳/۹/۱۵	۱۰۶۱۰۶۲۷	۴۸۵
چهارشنبه ۱۰۹۷/۳/۲۴، نوروز بارستیل (۷)	چهارشنبه	۱۰۹۷/۴/۲۴	۱۰۶۵۰۱۰۱	۵۲۴
شنبه ۱۰۹۹/۱۲/۲، (۸)	سه‌شنبه	۱۰۹۹/۱۲/۲	۱۰۶۷۰۷۰۷	۵۳۶
سه‌شنبه ۱۱۰۴/۲/۱۵، (۹)	یکشنبه	۱۱۰۴/۲/۱۵	۱۰۷۱۰۸۰۵	۶۲۷

توضیحات جدول ۶

(۱) روزهای شنبه و پنجشنبه با اصل محوری ما سازگاری ندارند. اگر ۱۵ محرم را با سال قمری ۱۰۶۹ محک بزنییم، یکشنبه ۲۱ مهر ۱۰۳۷ خورشیدی به دست می‌آید که کاملاً از اصل محوری ما پیروی می‌کند. ببینیم آیا توجیهی وجود دارد که اشتباه را معلول کم‌حافظگی نویسنده تذکره صفویه بدانیم یا نه. از دهم محرم ۱۰۶۳ که عباسقلی‌خان، حاکم کرمان، از لشکرکشی به قندهار فارغ شده و به کرمان برمی‌گردد، دیگر هیچ اسمی از ماه‌های قمری برده نمی‌شود تا این که در غرة شعبان تنگوزئیل (۱۰۶۹ قمری)، قراخان‌بیگ نامی به نیابت از سوی صفی‌قلی‌بیگ برای انجام مأموریتی به امر شاه‌عباس دوم به کرمان می‌آید. اتفاقات دیگری هم در رمضان و ذیقعدة همان سال رخ می‌دهد، بدون آن که نامی از روزهای مربوطه برده شود. این مأموریت در یکشنبه ۱۵ محرم ۱۰۷۰، ناگهان به استقبال قراخان از وزیر جدید کرمان تبدیل می‌شود که همان صفی‌قلی‌بیگ باشد. در ۶ سالی که گذشت، هیچ نام دیگری از تاریخ قمری جز "نوروز یونتئیل ۱۰۶۴"، "نوروز قویئیل ۱۰۶۵"، "پیچیئیل ۱۰۶۶" و "نوروز ایتئیل ۱۰۶۸" برده نمی‌شود و فصل مربوط به سال ۱۰۶۷ هم به کلی فراموش می‌شود. این خود دلیلی است که شاید فصل‌هایی با عنوان‌های ۱۰۶۸ و ۱۰۶۹ و ۱۰۷۰ به سال‌های ۱۰۶۷ و ۱۰۶۸ و ۱۰۶۹ مربوط بوده و جزوه‌دان‌ها جابه‌جا شده‌اند. نکته دیگر این که خود مؤلف هم در خصوص وقایع مزبور اذعان دارد که جز تشریف‌فرمایی صفی‌قلی‌بیگ به کرمان، هیچ اطلاع مهمی از آن سال را قابل ذکر نمی‌داند و این می‌تواند ناشی از بی‌خبری او از وقایع دیگر باشد. در اواخر سال ۱۰۶۸، مشخص شده بود که حکومت کرمان به سطح وزارت نزول یافته و با نصب عباسقلی‌خان به حکومت قندهار، قرار بود از سال ۱۰۶۹، صفی‌قلی‌بیگ به وزارت کرمان منصوب شود. این هم توجیه دیگری برای ادعای ما در محاسبه اشتباه سال ورود صفی‌قلی‌بیگ است. گرچه مؤلف در هنگام ورود صفی‌قلی‌بیگ مأمور تدارکات بوده و بعضی اطلاعات را در "خاطره‌اش" داشته است، ولی امکان دارد که ۲۴ سال بعد و به هنگام تألیف کتاب، شماره دقیق سال را فراموش کرده، با یک حساب سرانگشتی به ۱۰۷۰ رسیده باشد و البته خیلی هم از حقیقت دور نشده است. این را هم یادآور شویم که مؤلف تا ده سال بعد (یعنی ۱۰۸۰ قمری) هم نتوانست یک تاریخ قمری ذکر کند که در آن اثری از کدامین روز هفته یا چندمین روز ماه باشد.

(۲) سه تاریخ نهم و پانزدهم و بیست‌وسوم ربیع‌الثانی ۱۰۸۴ شدیداً به هم وابسته‌اند، یعنی هیچ سلخ یا غره‌ای بین آنها اتفاق نیفتاده است. اگر هر کدام از سه روز چهارشنبه و شنبه و دوشنبه را درست فرض کنیم، آن دو روز دیگر غلط در می‌آیند.

گرچه روزهای شنبه و دوشنبه مؤید اصل محوری ما هستند، ولی به عقل سلیم ما ریشخند می‌زند. از پانزدهم تا بیست‌وسوم ربیع‌الاول ۸ روز فاصله است، در حالی که از شنبه تا دوشنبه هفته بعد ۹ روز طول می‌کشد. از لقمهٔ شبه‌ناک پرهیز می‌کنیم و رأی به ابطال هر سه روز هفته می‌دهیم. ایرادی به نهم و پانزدهم و بیست‌وسوم ربیع‌الثانی ۱۰۸۴ قمری نگرفتیم و تعیین روزهای هفته را نیز به لطف برابریاب فورمی لب وا گذاشتیم.

(۳) صفحهٔ ۴۱۵ تذکرهٔ صفویه عید نوروز بارس ئیل ۱۰۸۴ قمری را سه‌شنبه ۱۲ ذیحجه ثبت کرده است که با برابریاب فورمی لب هم همان سه‌شنبه اول فروردین ۱۰۵۳ به دست می‌آید. از آنجا که تقویم ایرانی دقیق‌ترین تقویم جهان است و برابریاب ما با آن مو نمی‌زند، در صحت نوروز مزبور نمی‌توان شک کرد. حال بسته به اینکه ذیحجه ۲۹ روزه یا ۳۰ روزه باشد، فاصله بین ۱۲ ذیحجه ۱۰۸۴ تا ۲۱ محرم ۱۰۸۵ مساوی ۳۸ یا ۳۹ روز است. با حذف هفته‌های کامل، ۳ یا ۴ روز باقی می‌ماند. بنابراین، چون ۱۲ ذیحجه سه‌شنبه بود، ۲۱ محرم باید جمعه یا شنبه باشد و نه یکشنبهٔ مذکور در تذکرهٔ صفویه. البته ممکن است اجزای دیگر تاریخ ۱۰۸۵/۱/۲۱ هم غلط باشند که باز ادعای ما را دربارهٔ تاریخ‌های ناسازگار با برابریاب تأیید می‌کنند.

(۴) نوروز در سال قمری ۱۰۸۷ مسلماً روز جمعه اول فروردین لوی ئیل ۱۰۵۵ بوده است و باید سه‌شنبه را به حکم قاطع برابریاب، مردود دانست.

(۵) برابریاب تاریخ پنجشنبه ۱۰۹۱/۸/۲۰ قمری را به یکشنبه می‌اندازد که سازگار نیست. اگر یک سال جلو برویم، درست می‌شود. به هر حال، تاریخ مذکور اشاره به واقعه‌ای است که در دهات کرمان اتفاق افتاده و مقدمه و مؤخره‌ای ندارد که با آنها مقایسه‌اش کنیم.

(۶) در صفحهٔ ۴۸۳، صحبت از شنبه ۱۰۹۲/۸/۱ قمری شده که برابریاب فورمی لب هم عیناً آن را تأیید می‌کند. پس ۲۹ شعبان هم به روز شنبه می‌افتد و در نتیجه، ۱۵ رمضان یا یکشنبه خواهد بود یا دوشنبه و نه چهارشنبه. بنابراین، تاریخ چهارشنبه ۱۰۹۲/۹/۱۵ قمری ذاتاً غلط است و احتمال دارد به سال قمری ۱۰۹۳ مربوط باشد.

(۷) مطمئناً غلط است، زیرا خطای منجمان صفوی در محاسبهٔ عید نوروز این قدرها نبوده است. تاریخ صحیح را باستانی پاریزی در پاورقی همان صفحهٔ چهارشنبه ۲۴ ربیع‌الثانی ۱۰۹۷ [برابر با ۱ فروردین ۱۰۶۵] محاسبه کرده است.

(۸) از دوم ذیحجه تا ۲۳ ذیحجه همان سال ۲۱ روز، یعنی ۳ هفته، فاصله است. مؤلف تذکره صفویه ۲۳ ذیحجه ۱۰۹۹ را در صفحه ۵۳۷ سه‌شنبه اعلام کرده است که با برابریاب ما همسان است. بنابراین، پیشنهاد می‌کنیم ۲ ذیحجه هم سه‌شنبه گرفته شود.

(۹) در صفحه‌های ۶۲۵ و ۶۲۶ تذکره صفویه، از تاریخ‌های شنبه هفتم صفر و یکشنبه هشتم صفر ۱۱۰۴ صحبت شده است. پس با یک محاسبه سرانگشتی، پانزدهم صفر آن سال هم بر یکشنبه منطبق می‌شود.

صحیفه‌الارشاد

اینک به دوره پرتلاطم شاه‌سلطان حسین پا می‌گذاریم که ملامحمد مؤمن کرمانی تعداد بسیاری از تاریخ‌های کامل قمری را از آن دوره در صحیفه‌الارشاد به ارث گذاشته است. جمعاً ۴۰ مورد تاریخ کامل مشاهده شد که فقط ۲۴ مورد آن با برابریاب ما سازگار بود. موردهای مقبول را در دو جدول ۷ و ۸ تحلیل آماری کرده و ۱۶ مورد نامقبول را در جدول نهایی آورده‌ایم.

جدول ۷. وضعیت تاریخ‌های حاصل از برابریاب نسبت به تاریخ‌های مقبول صحیفه‌الارشاد				
وضعیت	هم‌زمان	یک روز زودتر	یک روز دیرتر	جمع
تعداد	۱۳	۱۰	۱	۲۴
درصد	۵۴	۴۲	۴	۱۰۰

جدول ۸ گویای اوضاع نابسامان اداری در دوران شاه‌سلطان حسین و فقر اطلاعاتی از برخی سال‌هاست.

جدول ۸. آمار وضعیت تاریخ‌های برابریاب نسبت به تاریخ‌های مقبول در صحیفه‌الارشاد				
سال خورشیدی	هم‌زمان	یک روز زودتر	یک روز دیرتر	جمع
۱۰۷۲	۰	۲	۰	۲
۱۰۷۳	۵	۴	۰	۹
۱۰۷۴	۴	۰	۰	۴
۱۰۷۵	۱	۰	۰	۱
۱۰۸۱	۱	۰	۰	۱

۱	۰	۱	۰	۱۰۸۶
۲	۰	۱	۱	۱۰۸۹
۱	۱	۰	۰	۱۰۹۲
۱	۰	۱	۰	۱۰۹۴
۱	۰	۱	۰	۱۰۹۵
۱	۰	۰	۱	۱۱۰۳
۲۴	۱	۱۱	۱۲	جمع

در جدول نهایی، همه تاریخ‌های مذکور در صحیفه‌الارشاد را آورده‌ایم و آنها را به ترتیبی مرتب کرده‌ایم که فکر می‌کنیم درست‌اند. تفاوت این جدول با جدول قبل در این است که در این جدول، همه تاریخ‌ها اعم از درست یا نادرست، کامل یا ناقص وارد شده‌اند. در ستون تاریخ‌های قمری تصحیح‌شده، بعضی از تاریخ‌ها تخمینی‌اند و فقط برای رایانه‌ای کردن جدول نوشته شده‌اند و البته سعی شده است که پس‌وپیشی وقایع رعایت شود. قاعده کلی این است که اگر فقط اسم ماه قمری را می‌دانیم، تاریخ را حوالی نیمه آن ماه می‌نویسیم و اگر اوایل ماه است، تاریخی نزدیک به یکم می‌نویسیم و مانند این. وقتی که تاریخ دقیق واقعه‌ای را نمی‌دانیم، به جای دو رقم سمت راست تاریخ خورشیدی و همچنین به جای اسم روز هفته علامت “؟” می‌گذاریم.

قبل از ورود به جدول لازم است به چند نکته دیگر هم توجه شود. بسیاری از فصل‌های کتاب بدون عنوان‌اند و چنین به نظر می‌رسد که مؤلف قصد داشته به آنها برگردد و کاملشان کند. معلوم نیست که آیا نسخه کاملی از این کتاب وجود دارد یا نه. بسیاری از تاریخ‌ها یا ضد و نقیض هم‌اند یا جایشان خالی است و مطمئنیم که خود مؤلف به این نقص‌های آشکار واقف بوده، ولی توفیق بازبینی کتابش را پیدا نکرده است. اگر هم مؤلف به تکمیل کتاب توفیق یافته باشد، متأسفانه نسخه کامل آن مفقود است. ما باید دست باستانی پاریزی را ببوسیم که عمر پربرکت خود را صرف پیدا کردن نسخه‌های دستنویس کتاب‌ها و سندهای تاریخی مربوط به کرمان از جاهای گوناگون کرده و با ساده‌نویسی و حاشیه‌نویسی، آنها را برای نسل ما قابل استفاده کرده است. وگرنه همین‌ها هم ممکن بود در حوادث روزگار و خریدوفروش دلالان عتیقه نابود شوند و برای همیشه از دسترس آیندگان بیرون روند. برای مثال، باستانی پاریزی کتابی را در کتابخانه شخصی یک نفر در شیراز پیدا می‌کند، ولی نمی‌تواند آن را بخرد. صاحب کتاب می‌میرد و ورثه او ماترک را می‌فروشند و دیگر اثری از آن کتاب یافت نمی‌شود.

جدول ۹. تجدید نظر در تقویم کتاب صحیفه‌الارشاد				
تاریخ‌های قمری ثبت‌شده در صحیفه‌الارشاد	تقویم تصحیح‌شده			ردیف
	روز هفته	تقویم قمری	تقویم خورشیدی	
چهارشنبه ۱۱۰۵/۱۲/۱، عزیمت میرزا حاتم‌بیگ به اصفهان	سه‌شنبه	۱۱۰۵۰۱۲۱	۱۰۷۲۰۷۰۱	۲۲۰
یکشنبه ۱۱۰۵/۱۱/۲۵، دیدار حاکم سیستان، ملک‌فتحعلی، از حاکم کرمان	شنبه	۱۱۰۵۰۱۲۵	۱۰۷۲۰۷۰۵	۲۲۰
جمعه ۱۱۰۵/۲/۸، عزیمت حاکم سیستان به بم	جمعه	۱۱۰۵۰۲۰۸	۱۰۷۲۰۷۱۸	۲۲۰
جمعه ۱۱۰۵/۲/۱۵، آگاهی از خطر برخورد حاکم سیستان با بلوچ	جمعه	۱۱۰۵۰۲۱۵	۱۰۷۲۰۷۲۵	۲۲۱
یکشنبه ۱۱۰۵/۲/۲۴، رفع خطر بلوچ و برگشت قشون کرمان	یکشنبه	۱۱۰۵۰۲۲۴	۱۰۷۲۰۸۰۴	۲۲۳
شنبه ۱۱۰۵/۷/۲۷، نوروژ در حکومت شاه‌وردی خان، (۱۰)	شنبه	۱۱۰۵۰۷۲۳	۱۰۷۳۰۱۰۱	۲۲۵
سه‌شنبه ۱۱۰۵/۷/۲۶، شروع کار دیوانی در سال نو	سه‌شنبه	۱۱۰۵۰۷۲۶	۱۰۷۳۰۱۰۴	۲۲۶
پنجشنبه ۱۱۰۵/۱۲/۵، مرگ شاه‌سلیمان صفوی ^۶	چهارشنبه	۱۱۰۵۱۲۰۵	۱۰۷۳۰۵۰۷	۲۲۶
سه‌شنبه ۱۱۰۵/۱۲/۱۸، خبر مرگ شاه‌سلیمان به کرمان	سه‌شنبه	۱۱۰۵۱۲۱۸	۱۰۷۳۰۵۲۰	۲۲۶
یکشنبه ۱۱۰۵/۱۲/۳۰، رسیدن خلعت از شاه‌سلطان حسین صفوی	یکشنبه	۱۱۰۶۰۱۰۱	۱۰۷۳۰۶۰۱	۲۲۷
شنبه ۱۱۰۶/۱/۱۳، خبر آمدن بلوچ به کشیت کرمان	جمعه	۱۱۰۶۰۱۱۳	۱۰۷۳۰۶۱۳	۲۲۸
سه‌شنبه ۱۱۰۶/۲/۱۴، رفع خطر بلوچ و برگشت قشون کرمان	دوشنبه	۱۱۰۶۰۲۱۴	۱۰۷۳۰۷۱۳	۲۳۳
شنبه ۱۱۰۶/۳/۱۰، رویت بلوچ در کوهینان	جمعه	۱۱۰۶۰۳۱۰	۱۰۷۳۰۸۰۸	۲۳۴
شنبه نهم ماه مزبور [۹] رسیدن اسب‌های خلعتی شاه برای حاکم، (۱۱)	شنبه	۱۱۰۶۰۴۰۹	۱۰۷۳۰۹۰۷	۲۳۴
سه‌شنبه ۱۱۰۶/۵/۴، رسیدن خلعت‌های شاهانه برای افسران	سه‌شنبه	۱۱۰۶۰۵۰۴	۱۰۷۳۱۰۰۱	۲۳۵
جمعه ۱۱۰۶/۶/۲۴، خبر حملهٔ بلوچ به اطراف یزد، (۱۲)	جمعه	۱۱۰۶۰۶۲۶	۱۰۷۳۱۱۲۳	۲۳۵
دهم ماه مزبور، عقب‌نشینی بلوچ‌ها و تعقیب آنان، (۱۲)	پنجشنبه	۱۱۰۶۰۷۱۰	۱۰۷۳۱۲۰۶	۲۳۶
پانزدهم ماه مزبور، برگشت از جنگ و تکمیل بناهای باغ نظر، (۱۲)	سه‌شنبه	۱۱۰۶۰۷۱۵	۱۰۷۳۱۲۱۱	۲۳۷

عبدالحسین حسینی خاتون‌آبادی و فرزندان، وقایع‌السنین و الاعوام، تصحیح محمدباقر بهبودی (تهران: کتابفروشی اسلامیة، ۱۳۵۲)، ۵۴۹.

دوشنبه ۱۱۰۶/۸/۵، نوروز در حکومت شاهوردی خان	دوشنبه	۱۱۰۶۰۸۰۵	۱۰۷۴۰۱۰۱	۲۳۸
عید قربان در حضور حاکم و مژده خلعت شاهانه	جمعه	۱۱۰۶۱۲۱۰	۱۰۷۴۰۴۳۱	۲۳۹
۱۱۰۶/۱۲/۱۵، تعیین ساعت سعد برای ورود خلعت	چهارشنبه	۱۱۰۶۱۲۱۵	۱۰۷۴۰۵۰۵	۲۴۰
شب شنبه ۱۱۰۷/۳/۱۴، عبور بلوچ از دارزین و حرکت حاکم	شنبه	۱۱۰۷۰۲۱۴	۱۰۷۴۰۷۰۲	۲۴۰
چهارشنبه ۱۱۰۷/۲/۱۸، رسیدن حاکم در هرمک به بلوچ	چهارشنبه	۱۱۰۷۰۲۱۸	۱۰۷۴۰۷۰۶	۲۴۱
اواخر صفر ۱۱۰۷، جنگ تن‌به‌تن شیخ‌الاسلام بم با بلوچ	؟	۱۱۰۷۰۲۲۹	۱۰۷۴۰۷۴۴	۲۴۳
اواخر ۱۱۰۷/۳، خبر عبور بلوچ از خراسان به یزد	؟	۱۱۰۷۰۳۲۹	۱۰۷۴۰۸۴۴	۲۴۵
۱۱۰۷/۴/۱۰، گزارش جنگ بلوچ به اصفهان	جمعه	۱۱۰۷۰۴۱۰	۱۰۷۴۰۸۲۷	۲۴۵
جمعه ۱۱۰۷/۴/۱۷، خطر بلوچ در کوهبنان و خبیص	جمعه	۱۱۰۷۰۴۱۷	۱۰۷۴۰۹۰۴	۲۴۶
جمعه ۱۱۰۷/۴/۲۴، حاکم در گرماکرم جنگ بلوچ	جمعه	۱۱۰۷۰۴۲۴	۱۰۷۴۰۹۱۱	۲۴۷
۱۱۰۷/۵/۱۵، ارسال گزارش و غنایم جنگ بلوچ به اصفهان	پنجشنبه	۱۱۰۷۰۵۱۵	۱۰۷۴۱۰۰۱	۲۵۱
۱۱۰۷/۷/۶، رسیدن خلعت‌های شاهانه و شکار کبک حاکم	جمعه	۱۱۰۷۰۷۰۶	۱۰۷۴۱۱۲۱	۲۵۳
پنجشنبه ۱۱۰۷/۷/۱۲، مراسم خلعت‌پوشی در باغ طاهرآباد	پنجشنبه	۱۱۰۷۰۷۱۲	۱۰۷۴۱۱۲۷	۲۵۳
پنجشنبه ۱۱۰۷/۸/۱۷، دیدار نوروزی حاکم، (۱۳)	پنجشنبه	۱۱۰۷۰۸۱۷	۱۰۷۵۰۱۰۳	۲۵۹
صفر ۱۱۰۸، عزل شاهوردی خان و تسویه حساب با دولت	؟	۱۱۰۸۰۲۱۵	۱۰۷۵۰۶۴۴	۲۶۲
۱۱۰۸/۳/۱۲، عبور رضاقلی خان، حاکم جدید کرمان، از یزد	سه‌شنبه	۱۱۰۸۰۳۱۲	۱۰۷۵۰۷۱۸	۲۶۲
اواخر ۱۱۰۸/۳، ورود حاکم به کرمان	؟	۱۱۰۸۰۳۲۹	۱۰۷۵۰۸۴۴	۲۶۳
نوروز اودئیل [۱۰۷۶ خورشیدی] در حضور حاکم کرمان، (۱۴)	چهارشنبه	۱۱۰۸۰۸۲۶	۱۰۷۶۰۱۰۱	۲۶۴
اوائل ۱۱۰۸/۱۲، آمدن بلوچ به ریگان و نماشیر	؟	۱۱۰۸۱۲۰۱	۱۰۷۶۰۴۴۴	۲۶۶
۱۱۰۹/۲/۱۷، عزیمت حاکم به جنگ با بلوچ و توقف در گرمسیر	چهارشنبه	۱۱۰۹۰۲۱۷	۱۰۷۶۰۶۱۴	۲۶۸
اواسط زمستان، حمله بلوچ به خبیص و بازگشت حاکم به کرمان	؟	۱۱۰۹۰۷۲۲	۱۰۷۶۱۱۴۴	۲۷۱
مراسم نوروز و بدگویی کلانتر جدید از کلانتر قدیم	پنجشنبه	۱۱۰۹۰۹۰۸	۱۰۷۷۰۱۰۱	۲۷۳

یکشنبه ۱۱۱۰/۹/۱۸، نوروز اصفهان و عزل رضاقلی خان، (۱۵)	شنبه	۱۱۱۰۰۹۱۸	۱۰۷۸۰۱۰۲	۲۷۸
اواسط/۱۰/۱۱۱۰، خبر نصب حاکم جدید، محمدعلی خان رکابدار	؟	۱۱۱۰۱۰۱۵	۱۰۷۸۰۱۴۴	۲۷۹
اوائل ذیقعدہ توشقان نیل، ورود حاکم جدید به کرمان و حبس کلانتر	؟	۱۱۱۰۱۱۰۱	۱۰۷۸۰۲۴۴	۲۷۹
اواسط/۱۲/۱۱۱۰، غارت کردن بلوچ کلانتر جدید را بین یزد و کرمان	؟	۱۱۱۰۱۲۱۵	۱۰۷۸۰۳۴۴	۲۸۱
نوروز و شب عید فطر ۱۱۱۱ در حضور محمدعلی خان حاکم	یکشنبه	۱۱۱۱۰۹۳۰	۱۰۷۹۰۱۰۱	۲۸۲
اوایل تابستان، شروع حملۀ بلوچ به رودبار و گرمسیرات	؟	۱۱۱۲۰۲۰۶	۱۰۷۹۰۵۴۴	۲۸۳
اواخر زمستان، پایان جنگ بی حاصل بلوچ و بازگشت به کرمان	؟	۱۱۱۲۰۸۱۵	۱۰۷۹۱۱۴۴	۲۹۴
جمعه ۱۱۱۲/۱۰/۱۹، مراسم نوروز و استمداد از اصفهان، (۱۶)	سه‌شنبه	۱۱۱۲۱۰۱۹	۱۰۸۰۰۱۰۹	۲۹۶
ذیقعدہ ۱۱۱۲، فراخوان گرگین خان از گرجستان به اصفهان	؟	۱۱۱۲۱۱۱۵	۱۰۸۰۰۲۴۴	۲۹۸
حدود شعبان ۱۱۱۳، حضور گرگین در دربار شاه (۱۷)	؟	۱۱۱۳۰۹۰۱	۱۰۸۰۱۱۴۴	۲۹۸
اوایل ۱۱۱۲/۱۲/۱۱۱۲، نایب‌الحکومگی لیوان میرزا در کرمان، (۱۸)	؟	۱۱۱۳۱۲۰۱	۱۰۸۱۰۲۴۴	۳۰۱
۱۱۱۲/۱۲/۲۶، استقبال کرمانیان از لیوان میرزای گرجی، (۱۸)	جمعه	۱۱۱۳۱۲۲۶	۱۰۸۱۰۳۰۳	۳۰۲
۱۱۱۳/۳/۷، عزیمت لیوان میرزا به جنگ با بلوچ، (۱۸)	سه‌شنبه	۱۱۱۴۰۳۰۷	۱۰۸۱۰۵۱۰	۳۰۴
اوایل ۱۱۱۳/۴/۱۱۱۳، اعزام میرزا عبدالرشید به مصالحه با بلوچ، (۱۸)	؟	۱۱۱۴۰۴۱۰	۱۰۸۱۰۶۴۴	۳۰۵
رجب ۱۱۱۳، برگشت مسالمت‌آمیز لیوان میرزا از جنگ بلوچ، (۱۸)	؟	۱۱۱۴۰۷۱۵	۱۰۸۱۰۹۴۴	۳۱۰
شعبان ۱۱۱۳، خبر عزیمت گرگین خان از گرجستان و اصفهان (۱۸)	؟	۱۱۱۴۰۸۱۵	۱۰۸۱۱۰۴۴	۳۱۱
سه‌شنبه ۱۱۱۴/۸/۲۷، استقبال کرمانیان از گرگین خان	سه‌شنبه	۱۱۱۴۰۸۲۷	۱۰۸۱۱۰۲۶	۳۱۲
رمضان ۱۱۱۴، حکم لیوان میرزا به نیابت گرگین در گرجستان	؟	۱۱۱۴۰۹۲۹	۱۰۸۱۱۱۴۴	۳۱۵
ذیحجه ۱۱۱۴، آشتی کلانترهای سابق و جدید کرمان	؟	۱۱۱۴۱۲۱۵	۱۰۸۲۰۲۴۴	۳۱۷

۳۱۹	۱۰۸۲۰۵؟؟	۱۱۱۵۰۳۱۵	؟	اواسط/۳/۱۱۱۵، جنگ با بلوچ به سرکردگی الکسندر میرزا
۳۳۳	۱۰۸۲۱۱۰۹	۱۱۱۵۰۹۲۲	سه‌شنبه	۱۱۱۵/۹/۲۲، استقبال کرمان از سپاه پیروزمند الکسندر میرزا
۳۳۵	۱۰۸۳۰۱۰۱	۱۱۱۵۱۱۱۵	جمعه	نوروز ۱۱۱۵ قمری، الکسندر میرزا نایب‌الحکومه کرمان
۳۳۸	۱۰۸۳۰۸؟؟	۱۱۱۶۰۷۲۳	؟	اوایل پائیز ۱۱۱۶ قمری، گزارش جنگ و دریافت خلعت شاهانه
۳۴۲	۱۰۸۳۱۰؟؟	۱۱۱۶۰۹۰۹	؟	اوایل زمستان ۱۱۱۶، بیماری سخت و شفای معجزه آسای گرگین
۳۴۴	۱۰۸۴۰۱۰۱	۱۱۱۶۱۱۲۵	شنبه	نوروز ۱۱۱۶ قمری در حضور گرگین خان
۳۴۵	۱۰۸۴۰۴؟؟	۱۱۱۷۰۲۲۹	؟	اوایل تابستان ۱۱۱۷ قمری، گرگین خان در تدارک سفر قندهار
۳۴۶	۱۰۸۴۰۷؟؟	۱۱۱۷۰۶۰۴	؟	اوایل پائیز ۱۱۱۷، فراخوان سران شرق ایران به کرمان
۳۴۹	۱۰۸۵۰۱۰۱	۱۱۱۷۱۲۰۶	یکشنبه	نوروز ایت‌نیل، با حضور گرگین خان در کرمان (صفحه ۳۴۷)
۳۵۰	۱۰۸۵۰۱۱۲	۱۱۱۷۱۲۱۷	پنجشنبه	۱۲/۱۷/...، عزیمت پیشخانه به قندهار، (۱۹)
۳۵۰	۱۰۸۵۰۳؟؟	۱۱۱۸۰۳۰۱	؟	اوایل ربیع‌الاول، عزیمت گرگین خان به قندهار، (۱۹)
۳۶۲	۱۰۸۵۰۸؟؟	۱۱۱۸۰۷۲۹	؟	اواخر رجب ایت‌نیل، واهمه و فرار میرویس افغان از گرگین خان
۳۵۳	۱۰۸۶۰۱۰۱	۱۱۱۸۱۲۱۸	دوشنبه	نوروز کرمان در حضور الکسندر میرزا نایب حاکم، (۱۹)
۳۵۹	۱۰۸۶۰۱۰۱	۱۱۱۸۱۲۱۸	دوشنبه	چهارشنبه ۱۱۱۸/۱۲/۱۷، نوروز قندهار در حضور گرگین خان، (۱۹)
۳۶۴	۱۰۸۶۱۰؟؟	۱۱۱۹۱۰۲۹	؟	حدود زمانی ملاقات میرویس و شاه در گرمسار ^۷
۳۶۴	۱۰۸۶۱۲۱۳	۱۱۱۹۱۲۱۰	شنبه	شرکت میرویس در عید قربان مکه با رخصت شاه
۳۶۵	۱۰۸۷۰۸؟؟	۱۱۲۰۰۹۰۱	؟	اوائل رمضان ۱۱۲۰، ملاقات مجدد میرویس با شاه در اصفهان
۳۶۵	۱۰۸۷۱۰؟؟	۱۱۲۰۱۱۰۱	؟	اوایل/۱۱/۱۱۲۰، بازگشت میرویس به قندهار با توصیه‌نامه شاه
۳۶۷	۱۰۸۷۱۲؟؟	۱۱۲۰۱۲۲۴	؟	اواخر سیچقان‌نیل و عزم افغان در نابودی گرگین در نوروز اودنیل

^۷حسینی خاتون آبادی و فرزندان، وقایع‌السنین و الاعوام، ۵۵۶.

عزاداری گرگین در تاسوعای حسینی منطبق بر نوروز اودئیل	پنجشنبه	۱۱۲۱۰۱۰۹	۱۰۸۸۰۱۰۱	۳۶۹
عید باباشجاع‌الدین به جبران عید نوروز در حضور گرگین‌خان	یکشنبه	۱۱۲۱۰۳۰۹	۱۰۸۸۰۲۲۹	۳۶۹
سه‌شنبه ۱۱۲۲/۱/۲۰، سلام نوروزی [او سوگ گرگین؟] در کرمان، (۲۰)	جمعه	۱۱۲۲۰۱۲۰	۱۰۸۹۰۱۰۱	۳۸۷
جمعه ۱۱۲۲/۳/۱۷، خداحافظی الکسندر میرزا و علی‌قلی‌خان	جمعه	۱۱۲۲۰۳۱۷	۱۰۸۹۰۲۲۶	۳۹۱
چهارشنبه ۱۱۲۱/۶/۱۶، قتل گرگین در فتنه میرویس (۲۱)	سه‌شنبه	۱۱۲۲۰۶۱۶	۱۰۸۹۰۵۲۱	۳۷۹
پنجشنبه ۱۱۲۱/۸/۱۷، رسیدن خبر قتل گرگین به کرمان، (۲۲)	پنجشنبه	۱۱۲۲۰۷۱۷	۱۰۸۹۰۶۲۰	۳۸۵
یکشنبه ۱۱۲۱/۸/۱۹، بازگشت علی‌قلی‌خان شکست‌خورده، (۲۲)	دوشنبه	۱۱۲۲۰۸۱۹	۱۰۸۹۰۷۲۱	۳۸۵
اوایل ۱۱۲۱/۹، عزیمت علی‌قلی‌خان به دربار شاه، (۲۳)	؟	۱۱۲۲۰۹۰۱	۱۰۸۹۰۸؟؟	۳۸۸
نوروز در حضور حاکم کرمان، (۲۳)	شنبه	۱۱۲۳۰۲۰۱	۱۰۹۰۰۱۰۱	۴۱۳
اوایل ۱۱۲۲/۲، بازگشت علی‌قلی‌خان از دربار شاه، (۲۳)	؟	۱۱۲۳۰۲۰۵	۱۰۹۰۰۱؟؟	۳۸۸
سه‌شنبه ۱۱۲۲/۳/۱۸، عزل الکسندر و نصب برادرش علی‌قلی، (۲۴)	چهارشنبه	۱۱۲۳۰۳۱۸	۱۰۹۰۰۲۱۶	۳۹۱
رمضان ۱۱۲۳، آزادی محمدحسین‌خان بمی و جنگ بلوچ	؟	۱۱۲۳۰۹۱۵	۱۰۹۰۰۸؟؟	۴۱۴
اواخر محرم ۱۱۲۴، توشقان‌نیل، پایان جنگ بلوچ	؟	۱۱۲۴۰۱۲۹	۱۰۹۰۱۲؟؟	۴۱۵
اوایل صفر ۱۱۲۴، عزل علی‌قلی‌خان و نصب محمدزمان‌خان، (۲۵)	؟	۱۱۲۴۰۲۰۱	۱۰۹۰۱۲؟؟	۴۱۷
شنبه ۱۱۲۴/۲/۱۲، مراسم نوروز در حضور نایب‌الحکومه کرمان، (۲۵)	دوشنبه	۱۱۲۴۰۲۱۲	۱۰۹۱۰۱۰۱	۴۱۶
اوایل ۱۱۲۲/۳، دستور خسرومیرزا به عزیمت علی‌قلی‌خان، (۲۴)	؟	۱۱۲۴۰۳۰۱	۱۰۹۱۰۱؟؟	۳۹۱
اواسط ۱۱۲۲/۶، عبور علی‌قلی‌خان از هیرمند و گشت‌زنی او، (۲۴)	؟	۱۱۲۴۰۶۱۵	۱۰۹۱۰۴؟؟	۳۹۲
شنبه ۱۱۲۲/۷/۲، صف‌آرایی خسرومیرزا و عزیمت به قلعه تیت، (۲۴)	جمعه	۱۱۲۴۰۷۰۲	۱۰۹۱۰۵۱۴	۳۹۷

سه‌شنبه ۱۱۲۲/۷/۱۲، علی‌قلی‌خان و ترک قلعه تیت، (۲۴)	دوشنبه	۱۱۲۴۰۷۱۲	۱۰۹۱۰۵۲۴	۴۰۱
چهارشنبه ۱۱۲۲/۷/۱۳، مواجهه با سپاه میرویس، (۲۴)	سه‌شنبه	۱۱۲۴۰۷۱۳	۱۰۹۱۰۵۲۵	۴۰۲
سه‌شنبه ۱۱۲۲/۱۰/۱۶، قتل خسرومیرزا و فرار برادرش علی‌قلی‌خان، (۲۴)	چهارشنبه	۱۱۲۴۱۰۱۶	۱۰۹۱۰۸۲۵	۴۰۸
عزل محمدزمان‌خان، حاکم کرمان و هرات، (۲۵)	؟	۱۱۲۴۱۰۱۶	۱۰۹۱۰۸؟؟	۴۲۶
اوایل ۱۱۲۴/۱۱/، ورود صفی‌قلی‌خان ترکستان اوغلی، حاکم جدید کرمان	؟	۱۱۲۴۱۱۰۱	۱۰۹۱۰۹؟؟	۴۲۷
دوشنبه ۱۱۲۵/۲/۲۳، نوروز در حضور صفی‌قلی‌خان، (۲۶)	سه‌شنبه	۱۱۲۵۰۲۲۳	۱۰۹۲۰۱۰۱	۴۲۸
اوایل تابستان، خبر حمله بلوچ از طرف بم به کرمان	؟	۱۱۲۵۰۵۲۹	۱۰۹۲۰۴؟؟	۴۲۸
اوایل ۱۱۲۵/۱۰/، حرکت قشون کرمان به بم	؟	۱۱۲۵۱۰۰۱	۱۰۹۲۰۷؟؟	۴۲۹
اواخر عقرب یونتئیل ۱۱۲۶، عزل صفی‌قلی‌خان دیوانه، (۲۷)	؟	۱۱۲۵۱۱۰۳	۱۰۹۲۰۸؟؟	۴۳۳
اوائل ۱۱۲۵/۱۲/، ورود گداغلی‌خان قاجار، نایب حاکم جدید	؟	۱۱۲۵۱۲۰۱	۱۰۹۲۰۹؟؟	۴۴۵
کلیعلی‌خان، حاکم اصلی کرمان، در مراسم عید فطر دربار اصفهان	چهارشنبه	۱۱۲۶۱۰۰۱	۱۰۹۳۰۷۱۸	۴۳۵
۱۱۲۶/۱۱/۷، استقبال کرمانیان از کلیعلی‌خان	چهارشنبه	۱۱۲۶۱۱۰۷	۱۰۹۳۰۸۲۳	۴۳۶
جمعه ۱۱۲۷/۳/۱۵، نوروز برادران قاجار در کرمان	پنجشنبه	۱۱۲۷۰۳۱۵	۱۰۹۴۰۱۰۱	۴۳۸
اواسط ۱۱۲۷/۴/، آمدن خانواده حاکم از فارس	؟	۱۱۲۷۰۴۱۵	۱۰۹۴۰۱؟؟	۴۴۰
نوروز دربار شاه، عفو صفی‌قلی‌بیگ و داروغگی او در اصفهان	شنبه	۱۱۲۸۰۳۲۷	۱۰۹۵۰۱۰۱	۴۴۸
یکشنبه ۱۱۲۸/۳/۲۶، نوروز در حضور برادران قاجار، (۲۸)	شنبه	۱۱۲۸۰۳۲۷	۱۰۹۵۰۱۰۱	۴۴۳
اواسط ۱۱۲۸/۱۰/، انتقال کلیعلی‌خان از کرمان به حکومت خراسان	؟	۱۱۲۸۱۰۱۵	۱۰۹۵۰۷؟؟	۴۴۵
اوایل ۱۱۲۸/۱۱/، ورود مرتضی‌قلی‌خان سعدلو، حاکم جدید	؟	۱۱۲۸۱۱۰۱	۱۰۹۵۰۷؟؟	۴۴۶
اواخر ۱۱۲۸/۱۱/، حکم داروغگی صفی‌قلی‌خان در هرات	؟	۱۱۲۸۱۱۲۹	۱۰۹۵۰۸؟؟	۴۴۸
اوایل زمستان ۱۱۲۹، شکست شیرغازی از بک توسط صفی‌قلی	؟	۱۱۲۹۰۱۲۰	۱۰۹۵۱۰؟؟	۴۴۸

قتل صفی قلی خان در جنگ با سعد اسد الله خان ابدالی	؟	۱۱۲۹۰۲۰۰	۱۰۹۵۱۰۴۴	۴۳۳
اواسط/۱۲/۱۱۲۹، عزل مرتضی قلی و نصب ابراهیم خان قراگزلو	؟	۱۱۲۹۰۲۱۵	۱۰۹۵۱۱۴۴	۴۵۰
جمعه ۱۱۲۹/۳/۶، ورود ابراهیم خان قراگزلو، حاکم جدید	پنجشنبه	۱۱۲۹۰۳۰۶	۱۰۹۵۱۱۲۹	۴۵۱
عید باباشجاع الدین در حضور ابراهیم خان قراگزلو	یکشنبه	۱۱۲۹۰۳۰۹	۱۰۹۵۱۲۰۲	۴۵۳
سه شنبه ۱۱۲۹/۴/۷، نوروز در حضور ابراهیم خان، (۲۹)	یکشنبه	۱۱۲۹۰۴۰۷	۱۰۹۶۰۱۰۱	۴۵۴
یورش امیر شهادت بلوچ، شورش کرمانی‌ها و عزل حاکم	؟	۱۱۲۹۰۶۰۰	۱۰۹۶۰۳۴۴	۴۶۵
اوائل/۱۲/۱۱۲۹، حاکم موقت: محمدجعفر گرجی (رفسنجانی)	؟	۱۱۲۹۱۲۰۱	۱۰۹۶۰۸۴۴	۴۷۸
اواسط/۳/۱۱۳۰، حاکم جدید کرمان: محمدقلی خان [پسر لیوان خان]	؟	۱۱۳۰۰۳۱۵	۱۰۹۶۱۱۴۴	۴۸۷
مراسم نوروزی در حضور محمدقلی خان حاکم و نایبش	دوشنبه	۱۱۳۰۰۴۱۸	۱۰۹۷۰۱۰۱	۴۸۰
شب جمعه ۱۱۳۰/۹/۱۵، قتل پسر میرزا عبدالرشید در حمله بلوچ، (۳۰)	جمعه	۱۱۳۰۰۹۱۵	۱۰۹۷۰۵۲۱	۴۶۸
فرار شاه طهماسب دوم از اصفهان ^۸	سه شنبه	۱۱۳۴۰۹۲۳	۱۱۰۱۰۴۱۶	۴۸۳
پیروزی شاه طهماسب بر عثمانی به پشتیبانی مردم تبریز و قاجار، (۳۱)	؟	۱۱۳۶۰۶۲۶	۱۱۰۳۰۱۴۴	۴۶۴
سه چهار ماه به مرگ محمود: جنگ و گریز افغان در کرمان	؟	۱۱۳۷۰۳۱۱	۱۱۰۳۰۹۴۴	۴۶۰
چهارشنبه ۱۱۳۷/۳/۱۲، نصب گداعلی خان، حاکم کرمان	چهارشنبه	۱۱۳۷۰۳۱۲	۱۱۰۳۰۹۰۸	۴۶۴
چهارشنبه ۱۱۳۷/۴/۱۷ غارت راین به دست افغان، (۳۲)	چهارشنبه	۱۱۳۷۰۴۱۷	۱۱۰۳۱۰۱۳	۴۵۸
اسدالله خان سیستانی در خدمت محمود افغان	؟	۱۱۳۷۰۴۱۹	۱۱۰۳۱۰۴۴	۴۶۱
کشته شدن شاهزادگان صفوی به دست محمود افغان	پنجشنبه	۱۱۳۷۰۵۱۷	۱۱۰۳۱۱۱۲	۴۶۱
قتل عام سران سابق قزلباش و غیره در اصفهان	سه شنبه	۱۱۳۷۰۵۲۹	۱۱۰۳۱۱۲۴	۴۶۱
دوشنبه ۱۱۳۷/۷/۸، نوروز در حضور حاکم کرمان، (۳۳)	چهارشنبه	۱۱۳۷۰۷۰۶	۱۱۰۴۰۱۰۱	۴۸۱
۲۲ آوریل ۱۷۲۵، تخت‌نشینی اشرف افغان ^۹	یکشنبه	۱۱۳۷۰۸۰۸	۱۱۰۴۰۲۰۲	۴۶۱

Late Revolutions in Persia (2nd ed.; London: Golden Buck, 1733), vol 2, part 2, XVII.

^۸مرعشی صفوی، مجمع التواریخ، ۵۷.
^۹Krusinski (Jesuit Father), *The History of the*

عزل گداعلی خان از حکومت کرمان	؟	۱۱۳۸۰۲۱۵	۱۱۰۴۰۸۴؟	۴۸۳
پایان رقابت [منجر به قتل] فتحعلی خان قاجار بانادر، (۳۱)	جمعه	۱۱۳۹۰۲۱۴	۱۱۰۵۰۷۱۹	۴۸۳
شب ۱۱/۱۷/۱۱۳۸، تباری نادر و پیرمحمدبیگ در جنگ مشهد، (۳۱)	دوشنبه	۱۱۳۹۰۳۱۶	۱۱۰۵۰۸۲۰	۴۸۵

توضیحات جدول ۹

(۱۰) عید نوروز شنبه ۲۳ رجب ۱۱۰۵ است و نوشتن ۲۷ به جای ۲۳ را لغزش قلم به معنای اعم آن فرض می‌کنیم. برای تأیید این مطلب به روز شروع کار دیوان در صفحه ۲۲۶ توجه کنید.

(۱۱) منظور باید نهم ماه ربیع‌الثانی باشد که با برابریاب ما هم سازگار است. ضمناً توجه کنید که هشت سطر بالاتر از "شنبه ۱۰ ربیع‌الاول" و سیزده سطر بعد از "سه‌شنبه ۴ جمادی‌الاول" صحبت می‌کند.

(۱۲) از ۴ جمادی‌الاول تا ۲۴ جمادی‌الثانی ۴۹ یا ۵۰ روز فاصله است. بنابراین، اگر ۴ جمادی‌الاول به روز سه‌شنبه بیفتد، ۲۴ جمادی‌الثانی سه‌شنبه یا چهارشنبه خواهد بود و نه جمعه. ما اصالت را به جمعه می‌دهیم و لذا تاریخ صحیح را جمعه ۲۶ جمادی‌الثانی ۱۱۰۶، برابر با جمعه ۲۳ بهمن ۱۰۷۳، خواهیم گرفت. اشتباه ۲۴ با ۲۶ در دستخط فارسی محتمل‌تر است. دو تاریخ بعدی نیز چون بین ۲۴ جمادی‌الثانی و نوروز واقع شده‌اند، به ناچار باید به ماه رجب مربوط باشند.

(۱۳) برابریاب فورمی لب نشان می‌دهد که تحویل سال خورشیدی در سال قمری ۱۱۰۷ باید بین ظهر دوشنبه و ظهر سه‌شنبه اتفاق افتاده باشد. اشکالی در تاریخ قمری وجود ندارد، ولی چنین به نظر می‌رسد که مراسم عید مصلحتاً و/یا سال تحویل اشتباهی به سوم فروردین افتاده است.

(۱۴) در صفحه ۲۶۴، صحبت از آمادگی کشاورزان برای سال اودئیل است که از روی آن می‌فهمیم نوروز مذکور در صفحه ۲۶۵ متعلق به سال ۱۰۷۶ خورشیدی است.

(۱۵) در اینجا هم همان مسئله مربوط به نوروز (۱۳) به نحوی اتفاق افتاده است.

(۱۶) طبق برابریاب فورمی لب، نوروز سال خورشیدی ۱۰۷۹ بر یکشنبه ۳۰ رمضان ۱۱۱۱، نوروز یک سال بعد بر دوشنبه ۱۱ شوال و نوروز دو سال بعد بر سه‌شنبه ۲۱

شوال واقع می‌شود و هیچ‌کدام با جمعه ۱۹ شوال مذکور در صفحه ۲۹۶ صحیفه‌الارشاد سازگار نیستند. نوروز مورد بحث اندکی پس از بازگشت حاکم از جنگ ناموفق با بلوچ بوده و احتمال دارد که سلام عید نوروز را تا ۱۹ فروردین ۱۰۸۰، برابر با جمعه ۲۹ شوال ۱۱۱۲، به تأخیر انداخته باشند. احتمال می‌رود ملامؤمن نیز که سالیان بعد سند مربوطه را بازبینی می‌کرده، به علت مشکوک بودن تاریخ یا تشابه ۲۹ با ۱۹ آن را غلط ثبت کرده باشد. به هر حال، ما اصراری بر توجیه اشتباه نداریم و قاطعانه تاریخ ۱۹ شوال ۱۱۱۲ را برای نوروز سال خورشیدی ۱۰۸۰ رد می‌کنیم.

(۱۷) این واقعه که لااقل ده ماه بعد از عید نوروز ۱۱ شوال ۱۱۱۲ اتفاق افتاده، به شعبان یا رمضان سال بعد مربوط می‌شود. بنابراین، از صفحه ۲۹۸ به سال ۱۱۱۳ ورود کرده‌ایم.

(۱۸) همه روزهای ذیحجه سال ۱۱۱۲ قمری در سال ۱۰۸۰ خورشیدی قرار می‌گیرند، ولی یونت‌ئیل بر سال خورشیدی ۱۰۸۱ منطبق است. لذا تقویم صفحه‌های ۳۰۱ و ۳۰۲ را باید به ذیحجه ۱۱۱۳ تصحیح کرد. به همین سبب، همه وقایع صفحات ۳۰۴ تا ۳۱۷، که به مرگ کلانتر سابق در راه مکه منتهی می‌شوند، به سال قمری ۱۱۱۴ مربوط‌اند. ضمناً باید به تعجب باستانی پاریزی در پاورقی صفحه ۳۱۲ نیز توجه کرد.

(۱۹) از صفحه ۳۴۹ تا پایان صفحه ۳۵۸، جای همه تاریخ‌ها سفید است و چنین به نظر می‌رسد که شماره سال‌های قمری برای ملامحمد مؤمن معما بوده است. باستانی پاریزی بعضی را با شک و بعضی را به قرینه حدس زده است. کلید رمز این معما در صفحه ۳۴۷ نهفته است. در آنجا صحبت از آمادگی برای نوروز ایت‌ئیل (۱۰۸۵ خورشیدی) است. طبق برابریاب فورمی‌لب، نوروز مزبور مطابق با ۱۱۱۷/۱۲/۶ قمری است و صفحه ۳۴۹ صحیفه‌الارشاد هم مربوط به آن است. عید غدیر صفحه بعد هم در سال ۱۱۱۷ قمری واقع شده است. بنابراین، همه وقایعی که از پایین صفحه ۳۵۰ تا پایان صفحه ۳۵۸ اتفاق افتاده‌اند، به سال قمری ۱۱۱۸ ربط دارند. در صفحه ۳۵۹ روز ۱۱۱۸/۱۲/۱۷ قمری را نوروز اعلام کرده است. چون برابریاب فورمی‌لب هم نوروز ۱۰۸۶/۱/۱ را برابر با ۱۱۱۸/۱۲/۱۸ قمری تعیین می‌کند، تاریخ حاصل با تاریخ صحیفه‌الارشاد سازگار است. قبل از این نوروز، از دو نوروز دیگر در صفحات ۳۵۳ و ۳۵۵ صحبت شده که ناگزیر آنها هم باید به سال ۱۱۱۸ قمری متعلق باشند و در نتیجه، هم‌زمان همین نوروزند. در صفحه ۳۵۳ از نوروز در حضور حاکم کرمان می‌نویسد و در صفحه ۳۵۵ از نوروز در حضور گرگین‌خان صحبت می‌شود که ظاهراً تکرار نوروز صفحه ۳۵۹ است، مگر آنکه به استدلال زیر پناه ببریم: نوروزی که برابریاب برای سال ۱۱۱۸ قمری می‌دهد روز

دوشنبه است که در صحت آن شک نیست. صحیفه‌الارشاد برای نوروزهای صفحات ۳۵۳ و ۳۵۵ هیچ روزی را اعلام نمی‌کند، ولی برای نوروز صفحه ۳۵۹ روز هفته را چهارشنبه و تاریخ قمریش را ۱۱۱۸/۱۲/۱۷ اعلام می‌کند. تاریخ قمری کاملاً با نوروز سال ۱۱۱۸ سازگار است، ولی چهارشنبه آن با دوشنبه برابریاب سازگار نیست. از سوی دیگر، مراسم نوروز سال ۱۰۸۷ خورشیدی بی‌جهت از قلم افتاده است که برابریاب آن را چهارشنبه ۱۱۱۹/۱۲/۲۸ قمری تعیین می‌کند. به احتمال زیاد، نوروز سوم متعلق به سال ۱۱۱۹ قمری است که تاریخش با تاریخ نوروز سال ۱۱۱۸ قمری خلط شده است.

(۲۰) از آنجا که برابریاب فورمی لب نوروز را دقیق حساب می‌کند، با اطمینان کامل جمعه ۲۰ محرم ۱۱۲۲ را نوروز می‌دانیم و "سه‌شنبه" را غلط اعلام می‌کنیم. راه دیگری هم وجود دارد که اشتباه ملامحمد مؤمن را اثبات کنیم: در صفحه ۳۹۱، خروج عجلانۀ الکسندرخان از شهر، ولی توقف ضروری او در خارج شهر، به خاطر تیمن و تبرک جمعۀ مولود ۱۱۲۲/۳/۱۷ قمری بوده است و برابریاب فورمی لب هم روز هفته این مولود را جمعه تعیین می‌کند. پس در هیچ‌یک از اجزای این تاریخ نباید شک کرد. حال به تاریخ ۱۱۲۲/۱/۲۰ در صفحه ۳۸۷ برمی‌گردیم. بسته به اینکه دو ماه فیما بین ۲۹ روزه یا ۳۰ روزه باشند، حداقل ۵۵ و حداکثر ۵۷ روز عقب‌گرد می‌کنیم، یعنی یا به پنجشنبه یا به جمعه یا به شنبه برمی‌گردیم و به هیچ‌وجه به سه‌شنبه اعلام شده در صفحه ۳۸۷ نمی‌رسیم. بالاخره، اینکه آیا سوگی هم در مرگ گرگین به مراسم نوروز کرمان اضافه شده یا نشده موضوعی است که در (۲۳) به آن خواهیم پرداخت.

(۲۱) از محتوای صفحه ۳۶۲ چنین بر می‌آید که برخلاف آنچه در صفحه ۳۵۲ گفته شده، گرگین خان و عمال او از همان بدو ورود با میرویس دشمنی می‌ورزیده و به حق یا به ناحق منبع درآمد او را قطع کرده بودند. میرویس پس از بازگشت به قندهار در صدد نابودی گرگین در مراسم عید نوروز آینده اودئیل-مذکور در صفحه ۳۶۷-برمی‌آید. بنا به صفحه ۳۶۸، برخورد نوروز مزبور با تاسوعای ۱۱۲۱ توطئه میرویس را به تأخیر می‌اندازد. در همان صفحه آمده است که گرگین، به احتمال زیاد برای تحقیر اهل سنت و ایجاد تنش بین افغان‌ها و دولت صفویه، روز قتل خلیفه دوم مسلمین را در نهم ربیع‌الاول ۱۱۲۱ جشن می‌گیرد میرویس خونسردانه ناظر وقایع است و با چرب‌زبانی خود را به گرگین نزدیک می‌کند و به دنبال فرصت می‌گردد. با گرم شدن هوای قندهار، گرگین به بیلاق ارغنداب می‌رود و با پسندیدن هوای آنجا و به تجویز میرزاابوطالب اصفهانی حکیم‌باشی، به بنایان تردست فرمان ساختن عمارتی را می‌دهد که قابل "تصدیر و محفل

ارم نظیر“ باشد. چون ظن خیانت و توطئه به کسی ندارد، با عده کمی از محافظان به بیلاق خود می‌رود و در همین موقع، افغان شورایی دوباره سر به شورش برمی‌دارند. گرگین‌خان به پدرزن جدیدش، جعفرخان سیستانی حاکم معزول و برادر حاکم فعلی سیستان، و برادرزاده خویش، علی‌قلی‌خان، دستور می‌دهد با گسیل شش هزار سپاهی شورش را سرکوب کنند. اسیرانی که از این جنگ به قندهار آورده می‌شود با رشوه‌ای بالغ بر سه هزار تومان به گرگین‌خان و مجموع ششصدوپنجاه تومان به دو نفر از عالی رتبه‌گان آزاد شده و در اختیار میرویس قرار می‌گیرند. میرویس با آنان قشونی سه هزار نفره درست می‌کند تا گرگین‌خان از آنها سان ببیند. همچنین، سه هزار نفر دیگر از افغان‌ها را به صورت نفوذی در قلعه قندهار در میان سربازان گرگین جاسازی می‌کند تا در روز توطئه دست به عملیات سرنگونی بزنند. خلاصه، اگر روایت صحیفه‌الارشاد را بپذیریم، پس از دو ماه در چهارشنبه ۱۶ جمادی‌الثانی ۱۱۲۱، توطئه میرویس به نتیجه رسیده و گرگین همراه با اکثریتی از سربازان کرمانی و گرجی و دیگران به قتل می‌رسد. از ذیقعد ۱۱۲۰ قمری تا نیمه جمادی‌الثانی ۱۱۲۱، میرویس فقط هفت‌ونیم ماه وقت داشت که خود را در چشم گرگین از یک دشمن خونی به یک دوست صمیمی تبدیل کند و تازه در این فرصت میرزا عبدالرشید، کلانتر کرمان، مرتباً به گرگین هشدار می‌داد که راه دادن میرویس به جمع دولت کار عاقلانه‌ای نیست. هم‌زمان، میرویس در تبانی خود با سران افغان و آماده‌سازی ذهن چند هزار سرباز افغان برای توطئه چنان زیرکانه و آرام عمل می‌کند که گرگین کمترین بویی نمی‌برد. گرگین هم آن همه خانه‌سازی در ارغنداب و لشکرکشی تا مرزهای بلوچستان و اسیر گرفتن و رشوه گرفتن از میرویس را از اواسط ربیع‌الاول تا ۱۶ جمادی‌الثانی، یعنی در کمتر از ۳ ماه، انجام داده است. چاره‌ای جز این نداریم که در تاریخ قتل گرگین شک کنیم و دو چیز به این شک ما دامن می‌زند: یکی روایت مرعشی، شاهزاده صفوی، به نقل از پدرش که در بطن ماجراها بوده و از ترس نادرشاه به خارج فرار کرده بود و دیگر، نتیجه برابر با مؤسسه معتبر فورمی‌لب که چهارشنبه ۱۶ ربیع‌الثانی ۱۱۲۱ قمری را با تاریخ ناسازگار جمعه ۱ شهریور ۱۰۸۸ خورشیدی برابر می‌کند. اما چهارشنبه ۱۶ ربیع‌الثانی سال بعد، یعنی ۱۱۲۲ قمری، را با سه‌شنبه ۲۱ مرداد ۱۰۸۹ برابر می‌کند که هم با اصل ما سازگار است و هم روایت مرعشی را تأیید می‌کند. به این نکته هم توجه کنید که قندهار به مراتب شرقی‌تر از کرمان است و با اطمینان خاطر می‌توان یک روز تأخیر را در رویت ماه پذیرفت.

(۲۲) هیچ‌یک از دو تاریخ پنجشنبه ۱۱۲۱/۸/۱۷ و یکشنبه ۱۱۲۱/۸/۱۹ با برابریاب فورمی‌لب سازگاری ندارند. از این مفتضحانه‌تر آنکه با خودشان هم سر آشتی ندارند.

اگر پنجشنبه‌ای ۱۷ شعبان باشد، یکشنبه همان سال نمی‌تواند ۱۹ شعبان بشود و بر عکس. پس یکی از آنها تحت هر شرایطی غلط است. به نظر ما، صرف‌نظر از شماره سال، بازگشت علی‌قلی‌خان به کرمان در ماه شعبان به دو دلیل قابل قبول است: یکی اینکه او در ۱۶ جمادی‌الثانی در قندهار نبوده است. در منطقه شورابک از قتل عمویش خبردار شده، خود را به قندهار رسانیده، مختصری با میرویس جنگ کرده و پس از شکست به کرمان روی آورده است. دوم اینکه حرکت با یک لشکر شکست‌خورده و بی‌آذوقه از میان کویر کار آسانی نبود. در خصوص سال قمری نیز ۱۹ شعبان ۱۱۲۲ برابر با دوشنبه ۲۱ مهر ۱۰۸۹ می‌شود که با یکشنبه صحیفه‌الارشاد سازگار است، اما تأخیر دوماهه کیومرث‌بیگ گرجی برای رساندن اخبار به کرمان قابل توجیه نیست و حدس ما این است که او خبر شکست را یک ماه زودتر آورده است. برابریاب فورمی‌لب هم پنجشنبه ۱۱۲۲/۷/۱۷ را با پنجشنبه ۲۰ شهریور ۱۰۸۹ برابر می‌کند که سازگار است.

(۲۳) در توضیح (۲۰) گفتیم که به روایت صحیفه‌الارشاد، الکسندر میرزا و برادرش علی‌قلی‌خان مراسم نوروز ۱۰۸۹ را با یادی از قتل گرگین‌خان برگزار کردند. به دو علت این سوگواری زاینده تخیلات ملامحمد مؤمن است و مصنوعی به صحنه سلام نوروزی اضافه شده است: یکی اینکه صحنه مراسم اصلاً نشان نمی‌دهد که حاکم و برادرش در قتل اسفبار ولی‌نعمت و عموی بی‌پسری که آن دو برادر را در عین سپهسالاری تقریباً کل ایران به فرزندی خویش افتخار داده، عزادار باشند. دوم اینکه مؤلف حواس‌پرت در صفحه بعد اذعان دارد که علی‌قلی‌خان به تنهایی یا با برادرش الکسندر میرزا، برای گزارش شکست قندهار و چاره‌جویی از شاه، کرمان را از رمضان قبل از عید نوروز ترک کرده و تا صفر بعد از عید نوروز به کرمان برنگشته است. پس مراسم رسمی عید نوروز کرمان در سال قمری ۱۱۲۲ با حضور شادمانه دو برادر برگزار شده است و اگر قتل گرگین‌خان را به روایت مجمع‌التواریخ پذیرفته باشیم، این رفت‌و برگشت بین کرمان و اصفهان به ترتیب به سال‌های قمری ۱۱۲۲ و ۱۱۲۳ مربوط می‌شوند.

(۲۴) تقویم صحیفه‌الارشاد از این به بعد به طرز وحشتناکی آشفته می‌شود. در صفحه ۳۹۱، الکسندر میرزا جمعه روز مولود ۱۱۲۲/۳/۱۷ قمری از کرمان خارج می‌شود، ولی ۱۲ روز در حومه شهر توقف می‌کند تا اینکه سه‌شنبه ۱۸ ماه مزبور به سوی مقصد عزیمت می‌کند. علی‌قلی‌خان هم او را تا باغین، در ۵ فرسخی کرمان، مشایعت کرده و پس از وداع برادر به کرمان بر می‌گردد و ۸ ماه بقیه سال را در انتظار فرمان عزیمت به قندهار از سوی سپهسالار خسرومیرزا می‌گذراند. در پایین صفحه، ناگهان نوار زندگی

علی‌قلی‌خان پاک و داستان جدیدی روی آن ضبط می‌شود. بنا به صفحه ۳۹۲، از اوایل ربیع‌الاول ۱۱۲۲ دو نفر چاپار می‌رسند و از علی‌قلی‌خان می‌خواهند که به قندهار برود و او تیمناً، روز هفدهم ماه قمری "مزبور" را که ولادت پیغمبر است تاریخ حرکتش به فراه افغانستان قرار می‌دهد. اگر با بدبینی به کتاب نگاه کنیم، باید همه این تاریخ‌های ضد و نقیض را فاقد اعتبار بدانیم. اما نظر خوشبینانه این است که مؤلف با مشت‌سند درهم‌وبرهم روبه‌رو بوده و قادر به ترتیب و تنظیم فوری آنها نشده و به امید تجدید نظر بعدی، عجلتاً بعضی تاریخ‌ها را به وقایعی نسبت داده و جای تاریخ برخی از وقایع دیگر را هم خالی گذاشته است. ظاهراً اجل به او یا کارفرمایش، شاهرخ‌خان افشار، مهلت نداده تا کتاب ناقص و ناتمام را سرانجامی بدهد. از سوی دیگر، چون به هر دلیلی فکر می‌کرده گرگین‌خان در سال ۱۱۲۱ به قتل رسیده است، به اسناد موجود شک کرده و سال‌ها را جلو و عقب برده است تا با فرضیات او جور در بیایند؛ همین کاری که ما در این مقاله بعد از ۳۰۰ سال مشغول انجام آنیم. این تاریخ‌های درهم‌وبرهم، از صفحه ۳۹۱ شروع می‌شوند و تا صفحه ۴۱۳ ادامه می‌یابند. اگر عبارت "سه‌شنبه ۱۸ شهر مزبور" را لغزش قلمی عبارت "سه‌شنبه ۲۸ شهر مزبور" فرض کنیم، یک مشکلمان رفع می‌شود؛ هم توقف ۱۲ روزه‌ی الکسندر میرزا در باغین توجیه می‌شود و هم تاریخ اصلاح‌شده و تاریخ حاصل از برابرپاب فورمی‌لب با هم سازگار می‌شوند. اما معمای مزبور را به هر طریقی حل کنیم، مسایل دیگری برجا می‌ماند که بزرگ‌ترینشان بازگشت علی‌قلی‌خان در زمان است. از صفحه ۳۸۵ که عموی علی‌قلی‌خان در قندهار کشته شد و لشکر شکست‌خورده کرمان را برگرداند تا صفحه ۴۱۳ که برادرش در قندهار کشته شد و فرار کرد، دوبار سناریوی زندگی او پاک و از نو نوشته می‌شود. بار اول در صفحه ۳۸۷، مراسم عید نوروز ۲۰ محرم را به خوشی و خرمی و مختصر یادی از عموی شهید در حضور برادرش الکسندر میرزا، حاکم کرمان، به سر می‌برد، ولی بلافاصله در صفحه ۳۸۸، سه ماه به عقب برگشته و با گزارش شکست قندهار به اصفهان می‌رود و تا اوایل صفر به کرمان برنمی‌گردد. دوباره در صفحه ۳۹۱، برادرش را در روز مولود پیامبر تا باغین بدرقه می‌کند و ۸ ماه باقی‌مانده سال را در کرمان ضمن تجهیز لشکر برای قندهار منتظر فرمان عزیمت می‌نشیند. در پایین همان صفحه، بار دیگر زمان به عقب برمی‌گردد و علی‌قلی‌خان پیغام سپهسالار را مبنی بر حرکت به قندهار دریافت می‌کند و با عزیمت تیمنانه در همان روز مولود فوق‌الذکر چنان خودش را به صحنه جنگ می‌رساند که بنا بر مندرجات صفحات ۳۹۷، ۴۰۱ و ۴۰۲، در رجب ۱۱۲۲ در حوالی قندهار به صف‌آرایی و گشت‌زنی مشغول است و نهایتاً با کشته شدن سپهسالار در شوال آن سال، راه فرار را

در پیش می‌گیرد. ملامحمد مؤمن، که چند دهه بعد مشغول بررسی اسناد واقعه‌نویسان و گزارشات حکومتی شده است، با یک واقعیت، یعنی اسناد موجود، و یک باور، یعنی تاریخ‌های ۱۱۲۱ و ۱۱۲۲ برای قتل‌های گرگین‌خان و کیخسروخان، روبه‌رو بوده است. او صادقانه همه اسناد را در صحیفه‌الارشاد انباشته است و عجلانه سال‌ها را کم‌وزیاد کرده است، به امید آنکه در بازخوانی ناکام کتاب، نقایص و نقایض را رفع کند. امید ما این است که این کار را برای شادی روح او صورت دهیم.

در اینکه نوروز ۱۱۲۲ قمری بر ۲۰ محرم منطبق بوده شکی نیست و حال و هوای مراسم مذکور در صفحه ۳۸۷ نشان نمی‌دهد که اتفاق ناگواری رخ داده باشد. صفحه بعد هم با آن در تناقض است، مگر آنکه در صفحه ۳۸۸ یک یا دو سال به سال‌ها اضافه کنیم. البته حوادث بعدی اجازه افزودن بیش از یک سال را نمی‌دهند. در صفحه ۳۹۱، دو عزیمت است که در جمعه ۱۱۲۲/۳/۱۷ و سه‌شنبه ۱۱۲۲/۳/۱۸ صورت گرفته است. تاریخ اولی کاملاً سازگار است و آن را می‌پذیریم، اما دومی نه فقط با برابریاب فورمی‌لب سازگار نیست، بلکه با عقل سلیم هم جور در نمی‌آید. یک چاره این است که فعلاً سه‌شنبه ۱۱۲۲/۳/۱۸ را مسکوت بگذاریم و با استناد به لااقل ۸ ماه انتظار علی‌قلی‌خان در کرمان، یک یا ۲ سال به تاریخ‌ها از پایین صفحه ۳۹۱ تا بالای صفحه ۴۱۳ بیفزائیم. در این صورت است که حرکت علی‌قلی‌خان آماده‌به‌جنگ در روز مولود ۱۱۲۳ یا ۱۱۲۴ به سوی فراه توجیه‌شدنی است و می‌تواند سه‌شنبه ۱۲ رجب همان سال در حوالی قندهار به خدمت برادرش سپهسالار کیخسرو به صف‌آرایی سپاه مشغول شود. بنا به صفحه ۴۰۱ سو در کنار او صبورانه ماه‌های رجب و شعبان و رمضان را پشت دیوارهای قلعه قندهار در انتظار به سر ببرد بنا به صفحه ۴۰۷ و نهایتاً در شوال آن سال شاهد بخت‌برگشتگی و قتل برادرش باشد و فرار کند که در صفحات ۴۰۸ تا ۴۱۳ آمده است. برابریاب فورمی‌لب سه‌شنبه ۱۲ رجب را در سال‌های ۱۱۲۳ و ۱۱۲۴ قمری به ترتیب با تاریخ‌های سازگار چهارشنبه ۱۱۲۳/۷/۱۲ و دوشنبه ۱۱۲۴/۷/۱۲ برابر می‌کند. اما سه‌شنبه ۱۱۲۳/۱۰/۱۶ با تاریخ ناسازگار جمعه ۱۱۲۳/۱۰/۱۶ برابر می‌شود که امکان وقوع قتل کیخسرو را در سال ۱۱۲۳ منتفی می‌سازد. از سوی دیگر، سه‌شنبه ۱۱۲۴/۱۰/۱۶ با تاریخ سازگار چهارشنبه ۱۱۲۴/۱۰/۱۶ برابر می‌شود که نشان می‌دهد کیخسرو در سال ۱۱۲۴ کشته می‌شود و به قول مرعشی، "خسرومیرزا" ماده تاریخ قتل او می‌شود.

هنوز دو معما باقی می‌ماند. یکی اینکه الکسندر خان چه وقت از حکومت کرمان عزل و به حکومت گرجستان منصوب شد و سرنوشتش به کجا انجامید. به روایت محمد خلیل مرعشی،

این الکسندل [الکسندر] بود که در خدمت گرگین خان در قندهار بود، نه علی قلی خان که از همان آغاز حکومت گرگین در قندهار حکومت کرمان را در دست گرفت و نعلش عمو را از میرویس تحویل گرفت و به اصفهان برد. به روایت ملامحمد مؤمن، الکسندر پس از اینکه گرگین خان کرمان را ترک کرد، نیابت عمو را در کرمان بر عهده گرفت و علی قلی خان به قندهار رفت و بعد از مرگ عمو به کرمان برگشت. سپس، الکسندر به اصفهان رفت تا از آنجا به گرجستان برود. در هیچ جای تاریخ گرجستان اثری از الکسندر، برادر علی قلی خان و خسرو میرزا نیست. برخی به جای کیخسرو خان، الکسندر را جانشین گرگین خان نوشته‌اند که با در نظر گرفتن اکثریت روایات در تأیید کیخسرو خان، باید در جانشینی الکسندر تردید کرد. ولی وقایع السنین و الاعوام حاوی مطلبی است که موضوع را از تاریکی بیرون می‌آورد: "اسکندر در تاریخ ۱۱۲۳/۸/۱۷ (قمری) در جنگ با میرویس کشته شد."^{۱۰} چنین به نظر می‌رسد که با رسیدن الکسندر به اصفهان، رای سپهسالار کیخسرو تغییر یافته و برادر فرهیخته‌اش، و اختانگ، را نایب‌الحکومه خود در گرجستان و برادر رزم‌آموده‌اش، الکسندر، را نایب خود در افغانستان قرار داده است که برادر اخیر در تاریخ مورد ادعای وقایع السنین و الاعوام به قتل می‌رسد. با این حساب، امکان دارد که سه‌شنبه ۱۸ ربیع‌الاول در صفح، ۳۹۱ را، که فورمی لب با تاریخ سازگار چهارشنبه ۱۱۲۳/۳/۱۸ برابر می‌گیرد، روز وداع علی قلی خان با الکسندر دانست که به قصد نافر جام گرجستان عازم اصفهان می‌شود و نهایتاً سر از افغانستان در آورده کشته می‌شود. کیخسرو خان سپهسالار نیز پس از قتل برادرش، الکسندر، متوجه جدی بودن خطر میرویس شده و سال ۱۱۲۴ قمری را با جنگ سرنوشت‌ساز سپاه ایران با میروس افغان و نهایتاً کشته شدن خود و استقلال قندهار رقم می‌زند.

معمای دوم علت خداحافظی الکسندر و علی قلی خان در تاریخ جمعه ۱۷ ربیع‌الاول ۱۱۲۲ است. بستگی به این که کدام یک از دو روایت مرعشی و ملامحمد مؤمن را بپذیریم، آنکه حاکم کرمان شده به مشایعت آنکه فرمانده لشکر اعزامی کرمان به قندهار شده است می‌رود و بنا به صفحه ۳۶۹، دومی به دستور عمویش به یاری ملک جعفر خان سیستانی در سرکوبی افغان شورابی می‌رود.

(۲۵) مجمع‌التواریخ مرعشی از سه نفر با نام محمدزمان و صحیفه‌الارشاد ملامحمد مؤمن از دو نفر با این نام یاد می‌کنند که در یک مقطع زمانی چندساله در مسایل

^{۱۰}حسینی خاتون‌آبادی و فرزندان، وقایع السنین و الاعوام، ۵۶۴.

افغانستان دخیل اند و یکی از آنها نیز پدر احمدشاه درانی، بنیادگذار افغانستان مستقل، است. سایر کتاب‌های تاریخی نتوانسته‌اند این سه نفر را از هم تمیز دهند. یکی از این سه نفر حاکم هرات می‌شود و غلامش بهرام‌بیگ را به نیابت خود حاکم کرمان می‌کند. بنا به صفحه ۴۱۲، مدت حکومتشان هشتونیم ماه است که در اواسط شوال ۱۱۲۴ و با انتقال محمدزمان‌خان به آذربایجان به پایان می‌رسد. بنابراین، آغاز حکومت محمدزمان‌خان باید اوایل صفر ۱۱۲۴ بوده و نوروز ۱۲ صفر در صفحه ۴۱۶ هم در حضور نایبش باشد. چنین نوروزی در سال ۱۱۲۴ قمری واقع می‌شود و باید ۳۳ سال صبر کرد تا نوروز به حوالی چنین روزی از ماه صفر برگردد. سه سطر بالای تصویر صفحه ۴۱۷ نیز، که باستانی پاریزی را در پاورقی به استفهام واداشته است، مربوط به چند روز قبل از این عید است و می‌بایست در پایان صفحه ۴۱۵ آورده می‌شد. با این حساب، عید نوروزی که در صفحه ۴۱۳ ذکر شده است نباید در حضور محمدزمان‌خان یا نایبش، بهرام‌بیگ، بوده باشد و در نتیجه، به نوروز اول صفر ۱۱۲۳ و حکومت علی‌قلی‌خان مربوط است. پس علی‌قلی‌خان جنگ با بلوچ را از ماه رمضان ۱۱۲۳ شروع می‌کند که بنا به صفحه ۴۱۴ در میان راه به محمدحسین‌خان بمی آزاده جنگی بر می‌خورند. گفته شده است که او در جنگ خسرومیرزا با میرویس اسیر شده بوده است. مجمع‌التواریخ حکایت می‌کند که لشکر کرمان خیلی پیش از قتل خسرومیرزا سرپیچی کرد و در جنگ شرکت نجست و دیگر وقایع‌نویسان اصولاً الکسندر را به جای خسرومیرزا، سپهسالار افغانستان، می‌دانستند. به روایت وقایع‌السنین و الاعوام، الکسندر در ۱۷ شعبان ۱۱۲۳ کشته شد. لابد محمدحسین‌خان بمی در همین ماه در خدمت الکسندر بوده که پس از شکست او اسیر شده و میرویس او را بخشیده است. گرچه میرویس در جنگ اول با گرجیان مرتکب قتل عام همه سربازان صفوی شد، ولی مجمع‌التواریخ معتقد است که در جنگ‌های بعدی فقط گرجیان را قتل عام می‌کردند و مسلمانان را، اعم از شیعه و سنی، مجال فرار و بازگشت به وطن می‌دادند و صحیفه‌الارشاد هم در صفحات ۳۸۰، ۳۸۱، ۴۱۴ و ۴۱۵ بر این نظر مَهر صحه می‌گذارد. علی‌قلی‌خان در اواخر محرم ۱۱۲۴، مذکور در صفحه ۴۱۵، به کرمان برمی‌گردد که با حکم عزل خود و نصب محمدزمان‌خان روبه‌رو می‌شود. طبق معمول، یک ماهی به تسویه حساب می‌گذرد و در ربیع‌الاول ۱۱۲۴ عازم سفر سرنوشت‌ساز قندهار می‌شود. در اکثر مراجع، عزل او از حکومت کرمان را همراه با نصب او به سمت توپچی‌باشی نوشته‌اند.

(۲۶) این عید نوروز تکرار عید نوروز صفحه ۴۱۸ است که جای طبیعی‌اش همین صفحه ۴۲۸ است. برابر یاب ما روز اول فروردین را سه‌شنبه ۱۱۲۵/۲/۲۳ قمری محاسبه می‌کند.

(۲۷) سال قمری ۱۱۲۶ در صفحه‌های ۴۳۴ و ۴۳۵ باید به سال قمری ۱۱۲۵ اصلاح شود، زیرا سال بعد از ورود گداعلی، برادر ارشدش کلبعلی‌خان، از امور فارس فارغ شده و در سر راه در مراسم عید فطر در حضور شاه شرکت جسته و در ذیقعد ۱۱۲۶ وارد کرمان می‌شود. علاوه بر این، خود مؤلف در جمع‌بندی صفحه ۴۴۵، تاریخ‌های ورود و خروج این دو برادر را به نحوی که ما ادعا می‌کنیم تصحیح کرده است.^{۱۱}

(۲۸) عید نوروز برابر با شنبه ۲۷ ربیع‌الاول ۱۱۲۸ است و خطای منجم قابل چشم‌پوشی است.

(۲۹) از تاریخ ۱۱۲۹/۳/۶ که در دو ردیف بالاتر آمده تا تاریخ ۱۱۲۹/۴/۷ که عید نوروز اعلام شده است، ۳۰ یا ۳۱ روز می‌گذرد. حال اگر هفته‌های کامل را ندیده بگیریم، باقیمانده ۲ یا ۳ روز می‌شود. پس اگر تاریخ اولی به جمعه افتاده باشد، تاریخ دومی باید به یکشنبه یا دوشنبه بیفتد و نه سه‌شنبه. برابریاب ما یکشنبه را تعیین می‌کند.

(۳۰) تاریخ این واقعه با سال ۱۱۲۹ قمری سازگار نیست، ولی با ۱۱۳۰ سازگار است. احتمال می‌دهیم که محاصره کرمان به دست بلوچ در زمان محمدقلی‌خان گرجی هم تکرار شده باشد. این با روایت تاریخ جهانگشای نادری هم جور در می‌آید که بنا به آن، مردم کرمان و توابع از چپاول امیر شهادت بلوچ به ستوه آمدند و از محمود افغان تقاضای کمک کردند. با آمدن بلوچ‌ها، محمدقلی‌خان صغیر به اصفهان می‌گریزد و نایبش، ملک‌محمدحسین سیستانی، هم با آمدن افغان شهر را به آنان تسلیم می‌کند. کرمان ۹ ماه در اختیار محمود افغان بود و چون در قندهار مسایلی پیش آمد، کرمان را غارت‌کنان ترک می‌کند.

(۳۱) شاه‌طهماسب دوم، پس از فرار از اصفهان و تاج‌گذاری در قزوین و باز هم فرار از قزوین، خود را به تبریز رساند. نکته جالبی که از صحیفه‌الارشاد مستفاد می‌شود، همراهی فتحعلی‌خان قاجار با شاه‌طهماسب در جنگ‌های کردستان [خبوشان] است. هرچه تاریخ‌نویسان قاجاری بر آن تأکید می‌ورزند، تاریخ‌نویسان افشاری منکر آن‌اند. صحیفه‌الارشاد وابسته به افشارهاست، ولی ناخودآگاه نظر تاریخ‌نویسان قاجاری را تأیید کرده و اذعان دارد که هنگام فرار شاه از اردبیل به تهران و نهایتاً مازندران، سپهسالار قاجار مقام بسیار بالایی نزد شاه‌طهماسب دوم داشت و با استفاده از نفوذ خود، در عزل و

^{۱۱} وقتی که کلبعلی‌خان قاجار را از وزارت رشت به وزارت یا حکومت فارس انتقال دادند، نویسندگان وقایع‌السنین و الاعوام این مورد را یگانه نصب بجایی می‌دانند که شاه در سلطنت خود صورت داد. بنگرید به حسینی خاتون‌آبادی و فرزندان، وقایع‌السنین و الاعوام، ۵۶۶.

گداعلی‌خان قاجار نیز که ملامحمد مؤمن مجذوب پکی او و برادرش کلبعلی‌خان است و در دور دوم حکومتش بر کرمان با لقب حاجی خطابش می‌کند، ماجراهای پرمیجانی دارد که مقاله جداگانه‌ای می‌طلبد. از میان آن همه عزل و نصب‌هایی که شاه‌سلطان حسین صورت داد،

نصب حاکمان ولایات دخالت می کرده است. یکی از این حکام بنا به صفحات ۴۸۳ و ۴۶۴، دوستش، گداعلی خان قاجار حاکم کرمان، بود که به مدت ۱۱ ماه از تاریخ ۱۲ ربیع الاول ۱۱۳۷ بر سر کار بود. این گداعلی خان چند سال پیش تر نایب برادرش، کلبعلی خان، در کرمان بود که با هم به شمال خراسان منتقل شدند و دیگر خبری از آنها نشد. ظاهراً این گداعلی در جنگ تبریز فرمانده قسمتی از ارتش شاهپهماسب بود که فرماندهای ارمنی با نام پارسادان با ۳۰۰ ارمنی دیگر در لشکر او بودند و تاریخ نویسان ارمنی به رشادت این گروه افتخار می کنند.^{۱۲} هم‌زمان، عثمانی جبهه دیگری در همدان گشود که سردار شاهپهماسب در آن جنگ شکست خورد و به علت تحقیری که شاه نسبت به او روا داشت، قهر کرد و به محمود افغان پیوست. بنا بر ادعای مؤلفان تاریخ محمدی و مآثر سلطانیه، درباریان شاهپهماسب نظر شاه را چنان نسبت به فتحلی خان قاجار تیره کردند که در اردوی شاه جنگ درگرفت و فتحلی خان برای حفظ جان خود با قهری پیروزمندانه به استراباد برگشت. شاید دوستان او و از آن جمله گداعلی خان قاجار به همین علت خلع شدند. بعد از مدتی، خان قاجار با پوزش خواهی برگشت و با شاه بود تا نادر ظهور کرد و فتحلی خان، که سد راه بلندپروازی های نادر بود، به توطئه ای در صفر ۱۱۳۹ به قتل رسید. خیانت پیرمحمدبیگ و فتح مشهد به روایت همه تاریخ نویسان حدود یک ماه بعد از این واقعه و در ربیع الاول ۱۱۳۹ اتفاق افتاد که ملامحمد مؤمن یک سال اشتباه می کند.

(۳۲) این فوج باید به رهبری همان محمدنشان خانی باشد که در صفحه ۴۶۱ آمده است که پس از عبور از کرمان با پذیرایی اسدالله خان سیستانی، پسر ملک جعفر، روبه‌رو شد. ملک محمدحسین، نایب‌الحکومه محمدقلی خان گرجی هم که تسلیم محمود شد، برادر ملک محمود سیستانی و پسر عموی همین ملک اسدالله بود. محمدنشان خان پس از حدود ۴ ماه به اصفهان برگشت و سر راه خود رفسنجان را غارت کرد.

(۳۳) در زمان شاهپهماسب دوم، فقط سه بار عید نوروز به ماه رجب افتاد که هیچ کدام بر ۸ رجب منطبق نشدند. نزدیک ترینشان به چنین روزی از ماه رجب، چهارشنبه ۶ رجب ۱۱۳۷ است که با توجه به حکم گداعلی خان، سلام آن عید باید در حضور او بوده باشد. در مراسم روز عید صحبتی از وجود نایب نیست، ولی در صفحه ۴۸۲ صحبت از بندگان خان و عالی‌شان نایب‌الشانی شده است که منظورش را نفهمیدم. در ضمن، بسیاری از شعرها و متن‌های ادبی کتاب، گرچه زیبایی، ولی از نظر تاریخی بهره چندانی ندارند.

(Yerevan: American University of Armenia, 1997), 14-15.

¹²A. Ayyvazyan, *The Armenian Rebellion of the 1720s and the Threat of Genocidal Reprisal*

در سخن پایانی، چند کلمه‌ای هم در وصف ملامحمد مؤمن کرمانی مؤلف این کتاب بگوییم. احتمالی وجود دارد که وی جد مؤمنایی‌ها و امینایی‌های چترودی باشد. او در مقدمه صحیفه‌الارشاد، خویشتن را فرزند محمدصالح معرفی می‌کند که نویسنده این مقاله هیچ فردی را با نام محمدصالح در شجره‌نامه ۴۰۰ ساله مؤمنایی‌های چترودی پیدا نکرده است. بنا به تذکره صفویه، ملا محمد مؤمن چترودی پسر ملا عبدالاول چترودی است. بنا به روایات محلی، ملا محمد مؤمنای چترودی پسر ملاعبدالحی پسر ملاعبدالعلی پسر عبدالائمه پسر عبدالمنی است.^{۱۳} با تحقیقات محلی معلوم شد که نام اولیه ملاعبدالحی، ملاعبدالاول چترودی بوده که در اواخر عمر سکنه می‌کند و او را به ظن مرده به خاک می‌سپارند. قاری که از سر شب به تلاوت قرآن مشغول بوده، نیمه‌های شب با شنیدن صدای عبدالاول گور را شکافته و او را نجات می‌دهد. ملاعبدالاول زندگی دوباره را معجزه الهی دانسته، نام خود را به عبدالحی تغییر می‌دهد و بقیه عمر را با گوشه‌نشینی در چترود به پایان می‌رساند. چنان که در صفحه ۲۹۰ تذکره صفویه آمده است، ملامؤمننا، پسر ملاعبدالاول چترودی، از قبل از سال ۱۰۶۹ قمری به کار دیوانی اشتغال داشته است. لذا اگر تاریخ تولد او را ۱۰۴۹ قمری هم فرض کنیم، هنگام قتل نادرشاه در سال ۱۱۶۰ بایست ۱۱۰ ساله باشد. اما ملامحمد مؤمن کرمانی پس از قتل نادر در ۱۱۶۰ قمری در خدمت شاهرخ خان افشار، حاکم زرنند و کوهبنان بود، و به خواست او تألیف کتاب صحیفه‌الارشاد را شروع کرد و احتمالاً با قتل خان در ۱۱۷۲ قمری کار نیمه‌تمام ماند. شاید هم عبارت "یومنا هذا" که احمدعلی خان وزیری در صفحه ۶۸۲ کتاب تاریخ خود نوشته و باستانی پاریزی را در پاورقی به استفهام واداشته است،^{۱۴} از نسخه کامل همین صحیفه‌الارشاد اقتباس شده باشد که هنوز به دست ما نرسیده است. بنابراین، بعید به نظر می‌رسد که یک ملامحمد مؤمن در زمان شاه‌سلیمان به کار دیوانی مشغول بوده و در سن ۱۲۰ سالگی فعالانه به تألیف صحیفه‌الارشاد مشغول باشد. مؤمنای چترودی شاگرد ملامینای همدانی بود که شخص اخیر در عصر شاه‌سلیمان صفوی، علاوه بر صاحب رقیمی وزیر کرمان، نظارت بر معدن نقره کوهبنان را هم برعهده داشت. امینای همدانی در سال ۱۰۸۶ به بهانه سفر حج و در واقع فرار از گزند اقوام وزیر که از میزان مالیات تعیین شده بر آنها دلخور بودند، محمد مؤمن چترودی را نایب خود در منصب صاحب‌رقمی گذاشت و رفت. پس از یک سال که برگشت، مؤمن به زعم این که امینا قصد برگشت به صاحب‌رقمی را ندارد و لابد نظارت معدن نقره او را کافی است منصب را رها نکرد تا رفته‌رفته از سعایت‌های امینا و دلخوری

^{۱۳} در یک شجره‌نامه، عبدالحی را عبدالحسین نوشته‌اند
^{۱۴} احمدعلی‌خان وزیری، تاریخ کرمان، تصحیح و تحشیة
 محمدابراهیم باستانی پاریزی (چاپ ۴؛ تهران: انتشارات
 علمی، ۱۳۷۰)، ۶۴۳-۶۵۴.

او باخبر شد. مؤمنا در اولین فرصت تقاضای سفر حج کرد و سمت را به استاد وا گذاشت و رفت. در هر حال، اطرافیان وزیر بیکار ننشستند و مرگ دو جوان را به پای بدقدمی امینا گذاشته و سعی در عزل او کردند.^{۱۵} وزیر هم با استخاره آدم بی سواد را جانشین امینا کرد و گرچه امینا و مؤمنا بقیه عمر را در کرمان گذراندند، تذکره صفویه صحبتی از صاحب رقیمی مجدد آن دو نمی کند. در حوالی سال ۱۰۹۵ قمری، یکی از کارگران متخصص، بدون اطلاع مقامات بالاتر، اقدام به استحصال نقره از نخاله های معدن دولتی کوهبنان می کند که با لو رفتن کار او، عده ای و از آن جمله حاج امینای همدانی به جرم غفلت زندانی می شوند. در سال ۱۰۹۶ که مأموران دولتی برای تعیین عیار سنگ معدن و تفتیش قضیه مزبور به کرمان می آیند، حاج امینا و محبوس دیگری را به کوهبنان می آورند تا در حضور آنان محک زده شود. مؤلف تذکره صفویه تا زمان تألیف کتابش از نتیجه آزمایش بی خبر است و در چند صفحه آخر کتاب سرنوشت متهمان را روشن نمی کند.^{۱۶} امینای همدانی گرچه هیچ خویشاوندی با مؤمنای چترودی نداشت، ولی همواره مورد احترام او بود و ملامحسنا، پسر ملامؤمنا، نام فرزند خود را محمد امینا گذاشت که به حاج محمد امینای چترودی مشهور است. حاج محمد امینای اخیر نیز پسری با نام ملامحمد مؤمنای چترودی داشت که سیده ای در سال ۱۲۰۳ قمری، مزرعه و آبی را وقف تحصیل اولاد ذکور وی کرد و موقوفه مزبور هنوز دایر است. آخرین آخوندی که از این طایفه ظهور کرد، سی سال پیش به رحمت ایزدی پیوست و این نشان می دهد که متولیان تحصیل علم را به معنای اعم آن گرفته اند.^{۱۷} از ملامحمد مؤمنا فقط دو پسر با نام های ملا عبدالعلی و و حاج قاضی و یک دختر "همسر حاجی محمد" سراغ داریم. فرزندان حاجی محمد مزبور با نام های استادحسین و آقازین العابدین در سال ۱۲۶۶ هجری قمری به اتفاق دایی زاده هایشان، عبدالحسین، حاجی امینا، کربلایی (ملا) آقابابا، آقامیرزا، بی بی مریم خانم و خاتون خدیجه خانم، ارثیه ای را وقف روضه خوانی در چترود می کنند که این موقوفه نیز همچنان دایر است. از حاج قاضی نیز یک پسر به نام علی اکبر سراغ داریم که همسرش سید ملامعصومه (جده مادر) نگارنده از فضلالی منطقه بود. با تأسیس اداره ثبت احوال و اجباری شدن شناسنامه، نسل بعدی این ۷ نفر نام های خانوادگی متفاوتی مانند مومنایی چترودی یا کرمانی، امینایی چترودی، شایگان و فخرشفايي برای خود انتخاب کردند.^{۱۸}

^{۱۵} مشیزی، تذکره صفویه، ۴۹۴.

^{۱۶} مشیزی، تذکره صفویه، ۵۱۹.

^{۱۷} اگر معنای اولاد ذکور را هم به معنای اعم اولاد ذکور از اولاد انث می گرفتند، پسر من و برادران همسر من نیز می توانستند در کنار صدها ناکام دیگر مدعی استفاده

از این بورسیه تحصیلی باشند. گرچه همانند سرنوشت اغلب این گونه موقوفات، اگر بخواهند عدالت را برقرار کنند، به هر ذیحقى بال ملخى خواهد رسید.
^{۱۸} از بنیاد ملی نخبگان ایران، که از این پژوهش تحت عنوان جایزه علامه طباطبایی پشتیبانی کرده است، سپاس گزارم.